ПРОФ. ДР. ОЛЕКСАНДЕР КОЛЕССА.

ПОГЛЯД на ІСТОРІЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

Інавгураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23. жовтня 1921.

В ПРАЗІ 1924.
ДЕРЖАВНА ДРУКАРНЯ В ПРАЗІ.

ПОГЛЯД НА ІСТОРІЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

I.

Рідна мова є у культурних народів речником і елементарним орґаном коллективного почування, що родиться в крови із спільної історичної традиції, що пливе із спільно пережитих радісних подій і терпінь, із боротьби в обороні рідної країни для спільного добра в імя спільних ідеалів, що скріплюється в любов до рідного народу та його героїв, до рідної землі, її краси та скарбів — і кермоване збірною волею, скристалізоване в національну свідмомість шукає шляху до кращої спільної майбутности.

Рідна мова є одним із найголовніїших орґанів життя нації.

Для Українського народу є рідна мова, як життєвий орґан і національний сполучник, ще далеко важнійша як для инших народів, бо через довгі століття не доставало нам і не достає й до нинішного дня державної сполуки.

Історія української мови невідлучна від цілої історії нашого народу. Наша мова, розвиваючися враз із нашим народом від перших починів його культури, зазначує своїми лексичними засобами ступінь за ступнем його розвій від примітивних фаз періоду ловецького та пастирського до хліборобського, козацько-лицарського та сучасного індустріально-робітницького. Вона відсьвітлює політичний розвій народу, його внутрішню державну орґанізацію, його законодавство, торговлю і політичні зносини із сусідами, його експанзію, еміґрацію та імміґрацію, чужі наїзди, чужу кормигу та сторонні впливи, його власну культурну організацію та защеплені у нашого народу здобутки духа инших націй — одним словом українська мова се дзеркало історично-культурного розвою нації.

Коли етнічні ґрупи, що жили на нашій території, почали відокремлюватися від сусідів а рівночасно консолідуватися між собою, лучитися в державну звязь та спільно боронити рідну країну перед спільними ворогами, то сей процес кристалізації

мас у націю проявився з усею прозорістю в мові, в історії її розвою.

Утративши свою державну незалежність, розірваний між ворожих сусідів, розділений політичними кордонами, зберігав український нарід зверхню форму й душу свого життя в рідній мові, творив у ній богату народну словесність та своє замітне письменство, переховуючи в ньому скарби свого духа, трівкі пасма своїх думок та квіти своїх почувань.

Українські племена займали, як далеко сягають історичні відомости, землі, які відповідають передусім північно-західній та центральній нинішній українській етнічній території, в якої нутрі відбувалися деякі переселення між українськими племінними ґрупами.

На північно-західних окраїнах були лише незначні пересунення. Більші зміни відбувалися на південно-східних крайніх просторах української етнічної території.

В періоді чорноморсько-дунайськім особливо в VII. та VIII. ст. займали українські племена широкі простори над Чорним і Азовським морем від Тмуторокані та Кубані до долішного Дунаю[1])

В IX. в. зачинають українські племена під напором азійських степових орд відступати на північний захід. Від кінця XIV. в. зачинає іти під охороною литовсько-українських князів особливо Олельковичів поворотна хвиля української людности на схід і доходить вже в XV. в. ураз із границями київського князівства до Чорного моря й до Донця.[2])

Вона скріплюється значно в XV., XVI. а в XVII. та XVIII. займає укр. людність назад не лише давні оселі чорноморсько-дунайської доби, але їх ще розширює на схід і південний схід за Кубань аж під Кавказські гори.

В новійших часах повстали українські кольонії, що займають велику країну в північно-східній Азії над Тихим Океаном аж до Владивостока, так званий Зелений Клин.

Укр. кольонії в Америці мають характер діаспоричний.

Північні українські племена, що сиділи на Подесенню і над Припетею, та в значній мірі й центральні племена над середнім Дніпром не покинули рідної землі навіть під напором азійських орд.

Вигнати український нарід із його первісних прадідівських осель над середнім Дніпром старалися деякі письменники при помочі псевдо-наукових теорій. Маю на думці теорію Поґодіна і згідну з нею теорію Соболевського.

Опираючися на мову Несторової Літописи, не добачуючи в ній ніяких українських елементів а беручи на увагу й думку,

---

[1]) М. Грушевський: Історія укр. літератури Т. І, Ч. 1, Київ-Львів 1923, стор. 62, 63.

[2]) Порівн. А. Шахматовъ: Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей, С. Петербургъ 1899. стор. 46.

що у народу українського нема такого як у Великорусів богатирського епосу, що відноситься до княжого київского періоду — доходить Погодін до висновку, що автор літописі мусів бути Великорусом, що в Кнїві і в Київщині взагалі до XIV. в. мешкало великоруське племя, що український нарід прийшов з країн карпатських над Дніпро і заняв землі, спустошені Татарами, щойно в XIV. ст., коли Великоруси подалися перед сими наїздниками на північ.[1])

Проти сеї теорії виступив цілий гурт поважних учених, між якими перед уцім згадаємо Максимовича, Котляревського і инших. Вони розбили сю теорію так при помочі аргументів фільольогічних як також при помочі доказів історичних, показуючи, що з одного боку мова старинних літописий має сильний староукраїнський підклад, на який налягла лише легка верства під пером великоруських переписувачів — а з другого боку не було ніякого такого запустіння української землі над Дніпром, особливо в Київщині в часі і після нападів татарських, яке далоб можливість чужої імміґрації та що спричинилоби зміну коренного населення сеї території.[2])

Сю безосновну теорію Погодіна відновив у 80-тих роках Соболєвський, стараючися її оперти на нових підвалинах, на дослідах фільольоґічних.

Недобачуючи в памятниках, які він уважає за київські появи т. зв. нового ѣ, що розвинулося по його думці виключно в памятниках т. зв. галицько-волинських на місці староболгарського **е**, коли глухі голосівки ъ та ь втратили своє звукове значіннє, — зачислює він давній київський говір до говорів великоруських. Великоруси жили по думці Соболєвського в Київщині аж до XV. в. а українське населеннє прийшло над Дніпро щойно пізнійше з Галичини й Волині.[3])

Проти сеї відновленої Погодінської теорії виступив цілий гурт учених, як Житецький, Дашкевич, Антонович, Яґіч, доказуючи, що сеї теорії не підпирають ані факти фільольоґічні, ані історичні вісти про розміри татарської руїни і напрям кольонізації України. Коли Соболєвський, особливо у своїх „Лекціях“ обставав при своїй гипотезі з деякими незначними модифікаціями, коли на деяких точках із значними застереженнями підпер її також Шахматов, виступив проти неї цілий ряд так українських, як і великоруських учених, як напр. Владимірський-Буданов, Зотов, Антонович, Потебня, Грушевський і инші.

---

[1]) Порівн. літературу сього питання на кінці викладу.

[2]) Порівн. історичний розвій та літературу сього проблему в моїй студії „Dialectologische Merkmale“ Archiv für slav. Philolog. Bd XVIII. стор. 473—479. та в моїй праці: Погляд на сучасний стан історичних розслідів укр. літератури (Записки н. т. і Шевч. т. XXXIX. стор 16—28·.

[3]) Порівн. А. Соболевскій: Очерки изъ исторіи русскаго языка. Кіевъ, 1884. стор. 68—69.

Критичному розборови фільольоґічних матеріялів, на яких опирає свою теорію Соболєвський, і деяких згідних з сею теорією висновків Шахматова присвячена праця О. Колесси: „Dialectologische Merkmale“, поміщена в Яґічовому часоп. „Archiv für slavische Philologie“ (Bd. XVIII ряд. 473—523.)

Тут по части на основі праць давнійших, а в части деяких моїх нових розслідів розібрано діялєктольоґічні прикмети староукраїнських памятників від XI. до XIV. ст., провірено цілий ряд звукових і морфольоґічних прикмет, що сполучують памятники київські з галицьковолинськими, стверджено факт, що т. зв. нове ѣ не було прикметою виключно памятників галицько-волинських, але що се прикмета загальна староукраїнська і показано, що стариниі памятники київські й галицько-волинські становлять одну південну, староукраїнську ґрупу супротилежну памятникам північним, староверикоруським, що отже так само в памятниках київських від XI. до XIV віку як і в галицько-волинських прориваються поволи чимраз частійше ті прикмети, що нині характеризують мову українську, що отже фільольоґічні факти виразно заперечують теорію Погодіна й Соболевського.

Ся моя праця спонукала А. Кримського до написання статі під наголовком: „Филологія и Погодинская гипотеза“, яка поборюючи деякими влучними арґументами теорію Погодіна і Соболевського, виключує без достаточної основи, як показав між иншими В. Розов, цілий ряд рукописів із числа старо-українських памятників.[1])

Подібні погляди розвиває проф. А. Кримський у своїх кількох пізнійших працях, в яких він узагалі відкидає діялєктольоґічне значіння т. зв. нового ѣ, що появляється в староукраїнських памятниках під деякими умовами замісць церковно-словянського **е**.[2])

В кождім разі праці професора Кримського дають чимало дальших історично-фільольоґічних фактів і доказів проти теорії Соболєвського.

До тої теорії або до питань сполучених з нею відносяться, як було згадано, праці проф. Ягіча а почасти й Пипіна. Оба вони ставляться до неї неґативно.

Послідній удар завдають сій теорії праці акад. Шахматова.

Уже в студії „Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей“ зачинає він занимати становиско противне тій теорії. „Малоруська ґрупа“, пише він, „одноцільнійше як всі инші зберегла свою звязь із старинною ґрупою відповідних говорів. Південноруська ґрупа X., XI. в. зовсім представлена

---

[1]) Порівн. Волод. Розов: Трильоґія А. Кримського: (Записки Наук. Тов. ім. Шевч., Т. XXVIII, Львів 1907 р.); До староруської діялєктольоґії (Записки Н. Т. І. III Т. XXVII).

[2]) Про т. зв. нове ѣ порівн. також мою працю: „Південно-волинське Городище та городиські рукописні памятники XII—XVI в.“ (Науковий збірник українського університтету в Празі т. І. Прага 1923. стор. 53—55).

сучасною групою малоруською.“ В пізнійшій своїй студії під наголовком „Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (украинскаго) языка“[1]) висловлюється він про се питаннє ось як: „Ми повинні в найбільше рішучий спосіб відкинути думку про се, що Київщина була в старовину заселена не предками сучасних Малорусів, а предками сучасних представників других руських народностей. Шукати в X.—XI. в. над Дніпром Великорусів представляється річею зовсім безхосенною, бо великоруська народність є нового походження “

„Виходить з цього, що Київщина й Переяславщина могли бути на початку нашої історії населені лише південно-руським, инакше малоруським племенем, котре сиділо взагалі по цілій Наддніпрянщині по обох берегах Дніпра·“

Так отже теорія Погодіна і Соболєвського є в науці остаточно зліквідована.

Старинна українська етнічна теріторія не змінювала отже свого колишнього корінного українського населення і відповідає, з виїмком розмірно незначних пограничних пересунень, основним областям нинішної української етноґрафічної території, на якій гомонить українська мова. Деякі значнійші пересунення відбувалися в її нутрі, між українськими племінними ґрупами.

II.

Окремими, не все рівнобіжними шляхами, що в головному напрямі чимраз більше до себе зближувалися, доки майже не зєдналися, ішов розвій устної мови українських народних мас від мови нашого письменства.

Історію живої народної мови можемо приблизно пізнати на основі розсліду й порівнання сучасних її діялєктів і говорів з їх слідами в письменських памятниках.

Чудовою красою, мало затемнюваною в пожарах війн та в тюрмах чужої кормиги — ясніє українська жива мова особливо в коллєктивній творчости, в устній народній поезії. В ній переховалися кришталі народної творчости протягом більше як десятьох століть, а значна їх частина сягає далеко в старовину поза ті часи, з яких маємо письменські памятники нашої мови, в той період життя нашого народу, коли наші предки співали пісні в честь богів у ріжнородніх формах, солярного, люнарного та взагалі космічно-астрального культу.

Колядки, щедрівки, пісні купальні і деякі русальні, частина пісень весільних, деякі балляди з слідами анімізму, значна пайка похоронних голосінь і цілі циклі казок мітичних та з обсягу звіринного епосу, особливож їх архаїчні віршовані рефрени пе-

---

[1]) Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ, Петроград 1916 стор. 688.)

реховали нам не лише давні мотиви поетично-мітичного світогляду наших предків але також богатий засіб старинних скарбів української мови, з яких чималу частину лексичного матеріялу та синтактичних конструкцій треба віднести до тих прадавніх часів, хоч фонольоґічні й морфольоґічні елементи мови сих фолькльорних творів перейшли цілий ряд історичних перемін заки скристалізувалися у тій формі, в якій вони дійшли до наших поколінь. Також велику часть поетичних образів і цілих фраз сих стариних пісень і переказів можна віднести до того давнього періоду, так що на їх основі треба догадуватися значного ступня розвою виробленостн і богацтва нашої мови вже в часах перед Володимиром Великим, в періоді чорноморсько-дунайськім, в VII., VIII та IX. в. — особливож у рухливих та енірґійних племен Уличів і Тиверців.

В пізнійших етапах розвою переховалися нам у зразках поезій давнього княжого особливо київського періоду, дальше у могутних козацьких думах про боротьбу з Турками, Татарами і Поляками, у політичних піснях, а передусім у безмірно богатих піснях побутових неперебрані скарби не лише мистецьких творчих помислів, але і старих перлин нашої мови.

Рівночасно продиралося джерело нашої народної мови до письменства.

З початку ледви слезило воно несміливо краплями в поодиноких чужих записях, в топоґрафійній номенклятурі та ономастиці — опісля продиралася чимраз більшими струмочками в старинних, церковно-словянською мовою писаних памятниках перекладаної літератури.

У починах нашого культурного життя не була рідна мова орґаном висшої просвіти, школи і письменства. Письменською літературною мовою була на Україні, так як в цілій Европі в середніх віках, мова церкви. Мовою літературною, мовою висшої просвіти й науки на Заході Европи була мова латинська — у нас мова церковно-словянська. У романських народів запанувала вже рідна мова протягом XII. і XIII. ст. у значних просторах культурного життя. В Німеччині і в краях ґерманських здобула особливо реформація широкі простори для рідної мови в письменстві.

З огляду на те, що мова церковно-словянська, то є староболгарська, була більше зрозуміла для народних мас як мова латинська для народів західної Европи — вспіла церковно-словянська мова довше удержатися, як мова письменства, у східних та південних Словян.

Найдавнійші памятники нашого письменства були в головній своїй основі писані давною мовою церковно-словянською, то є староболгарською.

Із важнійших старинних памятників, які можуть в більшій або в меншій мірі служити за жерела до історії укр. мови й ґрафіки треба назвати отсі перґамінові рукописі:

Памятники XI. в.

Остромирове Євангеліє з року 1056—1057. Рукоп. в Публичній Бібліотеці в Петербурзі. Видання Востокова р. 1843 р. і Савінкова (вид. фотографічне) з р. 1883 і 1889.[1])

Збірник князя Святослава з року 1073. Рукоп. в Московській Синодальній бібліотеці. Видання „Общества Любителей Древней Письменности". С. Петрб. 1880 (фотолітоґр.).

Збірник князя Святослава з р. 1076. Рукоп. в Публ. Бібл. в Петрогр. Видання Шимановського р. 1887, 1894.

Проповіди Григорія Богослова з XI. в. Рукоп. в Публич. Бібліотеці в Петербурзі. Видання Будиловича, С. Петерб. 1875.

Архангельське Євангеліє з р. 1092. Рукоп. в Румянцевськім музею в Москві. Вид. фототипне в Москві р. 1912[2]).

Турівське Євангеліє з XI. в. Відкривки рукоп. в публич. бібліотеці у Вільні. Фотолітоґрафічне видання С. Петерб. 1868.

Реймське Євангеліє. Кирилівська часть з XI. або XII. в. Рукопись в Реймс. Видання з р. 1845 і фотолітоґрафічне Л. Леже, Реймс і Прага р. 1899.[3])

Патерик Синайський. Рукоп. в Моск. Синод. бібліотеці. Вид. Срезневським: Свѣдѣнія й замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ. Nr. LXXXIII.[4])

Памятники з XII. в.

Галицьке (Крилоське) Євангеліє з р. 1144. Рукоп. в Синодальній бібліотеці в Москві. Видання архимандрита Амфілохія з р. 1882—1883.

Румянцівська Лїствиця. Рукоп. в Румянц. музею в Москві.[5])

---

[1]) Порівн. Н. Волковъ: О не новгородскомъ происхожденіи діакона Григорія, писца Остромироваго Евангелія. (Журн. Минист. Народ. Просвѣт. 1897. No. 12.)

[2]) А. Шахматов покликується на Архангельське Евангеліе, як на памятник староукраїнський. („Краткій Очеркъ" „Укр. народъ" loc. cit. II. стор. 695).

[3]) А. Соболевскій: Реймское Евангеліе (Русс. Филолог. Вѣстн. 1887; А. Шахматовъ, літоґрафований „Курсъ исторіи русскаго языка" ч. I. Спб. 1910—1911 стор. 259; W. Wondrák: Altkirschenslavische Grammatik 1912 стор. 640.

[4]) Яґіч: Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка. Спб. 1889. стор. 26; П. В. Владиміровъ: Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности, отъ XI до XVII стол. Кіевъ 1890. стор. 8.

[5]) П. В. Владиміровъ: Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятн. loc. cit. стор. 11; цей памятник можна віднести до Чернігова або Вишгороду; про мову сього памятника, порівн. Владиміровъ: Пятидесяти лѣтіе „Мыслей объ исторіи русскаго языка". Кіевъ 1899, Руманцевская Лѣствица XII в. стор. 33—43.

Добрилове Єваигеліе з р. 1164. Рукоп. в Московськім Румянцевськім музею.[1]

Городиський (Христинопільський) Апостол в XII. в. Рукоп. була перед війною в Ставропіґійському Інституті у Львові. Видання Е. Калужняцького, Відень 1896.[2]

Одеське Євангеліє з XII. в. Дефектна рукопись в „Новоросійськім Обществі" в Одесі.[3]

Златоструй. Рукоп. в Публ. бібліот. в Петрб[4]

Успенський Збірник з XII. в.. Рукоп. в Московській Синодальниій бібліотеці. Видання П. Лаврова і А. Шахматова з р. 1889.

З деякими застереженнями можуть служити за жерела до історії укр. мови ще й отсі памятники:

Мстиславове Євангеліє з року 1115. Рукоп. в Московській Синодальній бібліотеці. Написане в Київі Наславом. Вид. П. К. Симони І. Спб. 1904. II. 1910.[5]

Юрєвське Євангеліє з року 1119—1128. Рукоп. в Московській Синодальній бібліотеці. Написане Угринцем (мабуть Угорським Русином) в Новгороді.

Типоґрафське Євангеліє з XII. в. Рукоп. в Московській типографській бібліотеці ч. 7. Порівн. Шахматовъ: Курсъ истор. русс. аз. І. l. c. стор. 257.

Типографське Євангеліе XII—XIII в. Рукоп. в Типоґр. бібліотеці в Москві ч. 6.[6]

Рукописі з XII. або XIII. в.

Кодекс Ганкенштайна (Віденський Октоіх) з XII. або XIII. ст.. Рукоп. у віденській державній бібліотеці.[7]

Лаврівські перґамінові листки з XII, або XIII. в. Рукоп. у Василіянському монастирі в Лаврові.[8]

---

[1]) Б. Ляпуновъ: Изъ наблюденій надъ языкомъ древнерусскихъ и старославянськихъ памятниковъ (Jagic'-Festschrift, Zbornik u slavu V. Jagic'a. Berl. 1908. стор. 675—680; А. Шахматовъ: Курсъ историіи русс. языка І. стор. 253—254; Краткій очеркъ истор. малор. языка loc. cit. стор. 690.

[2]) Ол. Колесса: Південно-волинське Городище і городиські рукописні памятники XII—XVI в. (Науковий Збірник Українського Університету в Празі, 1923. стор. 35—47.: Городиський (Христинопільський.) Апостол XII в.

[3]) Б. М. Ляпуновъ: Нѣсколько словъ о рукописи евангельскихъ чтеній хранящихся в библіотекѣ Новоросс. Общества Историіи и Древностей. (Извѣстія Импер. Одесс. Общества Истор. и Древн. 1906.)

[4]) Срезневскій: Свѣдѣнія и замѣтки XXII—XXIV; Малининъ: Изслѣдованіе Златоструя 1878; Ягичъ: Критическія замѣтки l. c. 95.

[5]) П. К. Симони: Мстиславово Евангеліе начала XII. в. въ археологическомъ и палеографическомъ отношеніяхъ: С. Петерб. І. 1904, II, 1910. А. Шахматовъ: Літограф. Курсъ историіи русс. языка l. c. 249. 250.

[6]) А. Шахматовъ: Курсъ l. cit. стор. 256—257.

[7]) А. Соболевскій: Очерки изъ историіи русскаго языка. Кіевъ 1894. Smal.-Stockyj: Über den Inhalt des Codex Hankensteinianus. Wien 1886.

[8]) О. Колесса: Лаврівські перґам. листки з XII.—XIII. в. (Записки Н. Т. ім. Шевченка т. LIII. Львів 1903.)

Відривки Городиського Євангелія з XII.—XIII. в. Рукоп. в бібліотеці о. Василіян в Христинополі.[1])

Городиське (Бучацьке) Євангеліє з XII. або XIII. в. Рукоп. в бібліотеці монастиря о. Василіян у Львові.[2])

Бесіди на Євангелія з XII. або XIII. в. Рукоп. в Публич. бібліотеці в Петербурзі.[3])

Памятники з XIII. в.

Молитва на дьявола з XIII. в. Рукоп. в Спасо-Преображенськім монастирю в Ярославлю. Видання Соболевського, С. Петербургъ 1899.

Житіє Сави Освященного, з XIII. в. Рукоп. в Обществі „Любителей древней письменности“ в Петербурзі. Видання Помяловського, С. Петербургъ 1890.[4])

Євангеліє Евсевія Поповича з XIII. в. Рукоп. в Московськім Румянцевськім Музею.[5])

Повчінє Георгія Зарубського. Рукоп. Спб. Публ. Б. і Мілецького монастиря в київській духовній академії.[6])

Софійське Євангеліе. Рукоп. в народн. бібл. в Софії.[7])

Галицьке Євангеліє 1266—1301 р. Рукоп. в Публ. бібліот. в Петербурзі. (Соболевскій, „Очерки“, стор. 20—26.

Холмске Євангеліе XIII—XIV. в. Рукоп. в Румянц. Музею в Москві. (Соболевскій, „Очерки“, стор. 26—29).

Памятники з XIV.—XV. в.

Пандекти Антіоха 1307 р. Рукоп. в Національному Музею у Львові.[8])

---

[1]) О. Колесса: Південно-волинське Городище, loc. cit. стор. 47—65.

[2]) Порівн. ibid. стор. 25, 29, 35; І. Свєнціцкий: Бучацьке Евангеліе (Записки Н. Т. ім Шевч. т. CV.). О. Колесса: Півд. вол. Городище ч. IV. Городиське Евангеліє XII—XIII. в. (друкується в II. т. Наук Збірника Укр. Університ. в Празі).

[3]) П Ко.ко: Изслѣдованіе о языкѣ „Бесѣдъ на Євангелія“, памятника южнорусскаго XII. в. Львовъ 1909.

[4]) A. Kolessa: Dialectologische Meıkmale des südrussischen Denkmales a. d. XIII. Ihdte Žitije sv. Savy. (Arhiv f. sl. Phil. Berlin 1896. XVIII. 203—228, 474—523.) А. Шахматов стверджує, що Житіє Сави: „Представляетъ типическія особенности малорусскихъ памятниковъ.“ (Курсъ истор. русс. языка“ Спб. 1910/11. I. стор. 267).

[5]) А. Соболевскій: Двѣ замѣчательныя рукописи XIII. в. Кіевъ 1898.; Г. Голоскевич: Евсевіево Евангеліе 1283. (Изслѣдованія по русскому языку т. III. вып. 2.).

[6]) І. Срезневскій: Свѣдѣнія и замѣтки ч. VII. Спб. 1867. Поученіе Зарубскаго черноризца Георгія въ спискѣ XIII. в.; П. В. Владиміровъ: Обзоръ южнор. и западнор. памятниковъ. loc. cit. Кіевъ 1890. Приложеніе. Рукопись Мѣлецкаго монастыря, въ кіевск. Дух. Акад. Ап. 1284. Одні дослідники відносять сей памятник до XIII другі до XV в.

[7]) А. Соболевскій: Двѣ замѣчателныя рукописи XIII. в., Кіевъ 1898.

[8]) І. Панькевич: Пандекти Антіоха 1307 р. (Записки Н. Т. ім. Шевч. CXXIII).

Луцьке Євангеліе XIV. в. Рукоп. в Моск. Руманцівск. Музею. Соболевскій „Очерки“, стор. 40—46.

Путненське Євангеліе з XIV. в. Рукоп. в монастирі Путна на Буковині. Видання Калужняцького, Відень 1888.

Бибельський Апостол з XIV. в. Рукоп. Капітульної бібліотеки в Перемишли.[1]

Люблинський відривок Прольоґа і и. рукоп. у проф. И. Л. Лося в Кракові.[2]

Поучеиіе Ефрема Сирина з р. 1492. Рукоп. в Публ. бібліот. в Петерб. (З незначними впливами рбілоуськими; Соболевскій, „Очерки, стор. 50—58, 85.)

Ужгородський Півустав з кінця XIV. в. Перґамінова рукопись у бібліотеці Товариства „Просвіта“ в Ужгороді.[3]

Мукачівська псальтира з XV. в. Перґамінова рукопись в бібліотеці о. Василіян в Мукачеві.[4]

Городиський Помяник з XV. в. Рукоп. в бібл. О. Василіан у Христинополі,[5]

Грамоти XIV.—XV. в. Важнійші видання:

Каманіна, Київ 1899.[6] Уляницького (Матеріялы М. 1887).

Соболевського і Пташицького, Петербургъ 1903.[7]

Соболевського, Петербургъ 1901 і 1906.[8]

А. Кримського в українській граматиці 1907/08.

Володимира Розова р. 1917.[9]

Пергамінові рукоп. памятники XVI і початку XVII в.

Пересопницьке Євангеліє з року 1556.—1561. Перґам. рукоп. в Полтавськім епархіяльнім музею.[10]

Євангеліє Кримковича з початку XVII. в.. Перґамінова богато ілюстрована рукопись в університетській бібліотеці у Львові.

---

[1]) P. Kopko: Apostolus Bybliensis saec. XIV. (Denkschriften der Wiener Akademie d. Wissenschaften. Wien 1912. Bd. LV.).

[2]) И. Л. Лось: Люблинскіе отрывки. (Сборникъ отдѣл. русс. яз. и слов. И. Акад. Наукъ т. LXVII. С. Петерб. 1900.).

[3]) О. Колесса: Ужгородський Півустав з XIV. в. (студія друкується в Ювилейнім Збірнику Наук. Тов. ім. Шевч. у Львові.).

[4]) И. Соколовъ: Мукачевская псалтирь XV. в. С. Петерб. 1883.

[5]) Ол. Колесса: Південно-волинське Городище і городиські рукописі XII—XVI. в. (Наук. Збірн. Укр. Унів. в Празі. І. 1923. стор. 26—28.).

[6]) Палеографическій Изборникъ. Матеріалы по исторіи южнорусскаго письма въ XV—XVIII. в. Кіевъ 1899.

[7]) Палеографическіе снимки съ русскихъ грамотъ преимущественно XIV. в. Спбургъ 1903.

[8]) Палеографическія снимки съ русскихъ рукописей XI—XVII. в. Спетерб. 1901; Сборникъ палеографическихъ снимковъ съ русскихъ рукоп. XI—XVIII. в. Спетерб. 1906.

[9]) Южнорусскія грамоты собранныя Владимиромъ Розовымъ. Изданіе отдѣленія русскаго языка и словесности Акад Наукъ. 1917. Порівн. також: В. Розовъ: Изслѣдованіе языка южнорусскихъ грамотъ XIV. и пер. полов. XV. в. (Кіевск. Унив. Извѣст. 1913 X, XII.).

[10]) П. И. Житецкій: О пересопницкой рукописи. („Труды 3-го археологическаго съѣзда в Россіи“ т. II. Кіевъ 1878; І. Огієнко: Українська Пересопницька Євангелія 1556 р. 1921.

Апостол Кримковича з р. 1610 в.. Перґамінова ілюстрована рукопись в державній бібліотеці у Відні.

В північній редакції дійшли до нашого часу:

Лаврентієвський Кодекс літописів з року 1377. Фотолітоґрафічне видання р. 1872. Друк. р. 1897.

Іпатський Кодекс літописів з початку XV. в. Фотолітоґрафічне видання р. 1871. Друк 1908.[1])

Вже в XI. ст., то є вже в наших найдавнійших памятниках, таких, як оба Збірники Святослава або Тринайцять Слів Григорія Богослова, проявляються виразні сліди живої народної української мови з місцевою діялєктичною закраскою, що надає сим памятникам инший характер від памятників писаних на Півночі як н. пр. Новгородські Мінеї, — і се дає нам непохитну основу до ствердження факту, що в XI. ст. не було одної руської або східно-словянської мови навіть у письменстві, а були дві виразно зазначені східно-словянські мови: стара українська і стара великоруська.

Сліди білоруської мови проявляються в памятниках щойно в XIV. та XV. ст.

Тим сильнійше і яркійше зазначилися ті ріжниці (особливо важні фонольоґічні і морфольоґічні) протягом XII, XIII. та XIV. в.

Згадаю тут лише важнійші фонольоґічні й морфольоґічні прикмети староукраїнських памятників:

'ы зам. ъ після плавних л та р: ябл'ыко (Житіє Савы XIII в.) др'ыва (гал. грамота з р. 1424.)

Заміна и і 'ы: прикриває, рива (Збірник Святослава 1073 р.) бити зам. быти (XIII слів Григ. Богосл.)

ги, ки, хи зам. г'ы, к'ы, х'ы: хитрости (Збірн. Святосл. 1073). к'ѣки зам. к'ѣк'ы (Збірн. Свят. 1076); погиб'ѣль (Город. Апост. XII в.)

'ѣ зам. є т. зв. нове 'ѣ = і, с'ѣмь, (Збір. Святосл. 1073) прил'ѣж'ъно (Збірн. Свят. 1076.); кам'ѣнь (Добр. Єв. 1164); мат'ѣрь (Гал. Єван. 1266—1301); ум'ышл'ѣн'ьємь нарож'ѣн'ь'ѣ (Перем. Грам. 1378 і 1391). кам'ѣниє, вес'ѣльє (Житіє Савы XIII. в.)

и зам. 'ѣ = і стины (Слова Григорія Богослова з XI. в.); утишеніа зам. ут'ѣшеніа, ницин зам. н'ѣцин; нимаа зам. н'ѣмаа (Збірникъ Святосл. 1073);

Заміна в і у: прауда (Збірник Святослава 1073) оправди (Городиський Апостол XII. в.) доул'ѣет'ъ (Добрилове Євангеліє

---

[1]) Пор. Никольскій: О языкѣ Ипатской Лѣтописи. Русс. Филолог. Вѣсти. т. 41, р. 1899 і т. 42, 1900 р.

1164 р.; у долговрѣмиꙗ (Житіє Савы XIII. в.) оукоупѣ (Галицьке Євангеліє XIII. в.); повчѣньѥ (Георг. Зарубського XIII.—XV. в.)

о зам. є після ж, ч, ш, щ: чоловѣка (Збірник Святослава 1073 р.) жона (Збірн. Святосл. 1076.); имоущомоу (Город. Апост. XII. в.; послакшому (Галицьке Євангеліє 1144.)

о зам. є в заіменнику товѣ, совѣ: товѣ (Збірник Святослава 1073 р.) товѣ, совѣ (Город. Апостол XII. в.)

ꙗ (я) зам. ѥ (є): крьштениꙗ (XIII. сл. Григ. Богосл. XI. в.); житиꙗ (Збірн. Свят. 1073).

ц, ж, ч, ш, щ, сполучені з ꙗ, ю, є (а не а, у, є): горницю, плачюща, ищють (Город. Апостол XII. в.); къ лицю, хлѣвницю (Житіє Сави XIII. в.)

г = h укругъ зам. укрухъ, (Збір. Свят. 1073 р.); ходъ зам. годъ (Слова Григ. Богослова XI. в.; пор. А. Кримський: Граматика, Т. I., ст. 120).

жч зам. жд: дъжчь зам. дъждь (Галицьке Єванг. 1144,) дъжчю (Город. Апост. XII в.), бездожчьнмъ (Жит. Савы).

ти — и зам. ть — и: мъı — и, зам. мъ — и, въı — и зам. въ — и: разумивъı и (Збір. Святос. 1076 р.); познахомъı и, послети и (Город. Апостол. XII. в.), скроушити и (Усп. Збір. XII. в.)

Закінчення третої особи sing. і plur. дієслів без ть: боудє, ѥ, мъı ѥ (Збір. Свят. 1073); соу (Слова Григор. Богослова з XI. в.)

Спосіб розказовий на ѣмъ, ѣте а не имъ, ите: ищѣте, свꙗжѣте (Добр. Єванг. 1164); простѣте (Галиц. Єванг. 1266).

Закінчення імперфектум на шеть, хоуть, зам. ше, хоу: лꙗжашеть, (Єванг. 1092); молꙗхоуть, Город. Апост. XII. в.)

Закінчення дієслів третої особ. множ. на мо: прѣдступаѥмо (Усп. Збірн.) XII. в. чинимо, єсмо; (Грамота галицька з XIV. в.)[1])

Коли отже жива староукраїнська народна мова вспіла вже в XI. ст. продертися через церковно-словянську шкаралущу навіть до письменства, то в устах люду відокремилася вона від инших словянських мов, а також від предків мови старовеликоруської, неперечно далеко давнійше а найпізнійше в VII. абоVIII. в.[2])

---

[1]) Більше число прикладів діалектольоґічних признак староукр. памятників XI—XIV в. порівн.: A. Kolessa: Dialectologische Merkmale, l. cit. Jagičs Archiv für slav. Philolog. Bd. XVIII. pag. 479—552.; А. Соболевскій: „Очерки" і „Лекци;" А. Кримський, Граматика; А. Шахматовъ: „Краткій очеркъ" „Курсъ" loc. cit. I. Свєнціцкий: „Нариси" — та спеціяльні праці про поодинокі староукраїнські памятники.

[2]) Пор. А. Шахматовъ: Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (украинскаго) языка, (Украинскій народъ II., стор. 674.)

В якім часі, в якій формі і в якій звязи наступило відокремленнє давної української мови від давньої великоруської?

Чи після загально-словянського або прасловянського періоду переживала наша мова окремо від инших мов спільний період східно-словянської прамови?

Чи ті три ґрупи словянських мов, які по думці богатьох учених відділилися від загально-словянської прамови, а саме група південна, західна і східна — відзначувалися такою внутрішньою єдністю, а з другого боку відрубністю від себе, що вони становили поняття не ґеоґрафічні але фільольоґічні?

Вже досліди про загально-словянську мову проф. Міколі,[1] Кульбакіна[2] і инших вказали на перехресні пасма споріднень між словянськими мовами, які підривають погляд про істнуваннє так загальної прамови південно-словянської, як і спільной прамови західно словянської, вказуючи на недостаточність трівких сполучників сих ґруп.

Силою анальоґії і реального уґруповання словянських племен — кидає се відповідне світло і на ґрупу мов східно-словянських, особливо, що супроти невеликого числа давніх сполучників східно-словянської ґрупи, серед яких найсильнійший є (і то з деякими обмеженнями) т. зв. перший повноголос — треба поставити з одного боку велику схожість значної частини фонольоґічної системи мови великоруської і польської,[3] а з другого боку ті замітні прояви, що сполучують українську мову з иншими словянськими мовами так південної, як і західної ґрупи — на яку вказували вже досліди Лавровського, Житецького,[4] академ. Корша[5] проф. Стефана Смаля-Стоцького.[6] С. Кульбакіна[7] та А. Шахматова.

---

[1]) J. J. Mikkola: „Urslavische Grammatik“, I. Heidelberg 1913, Indogerm. Bibliothek. Тут зазначує Мікколя, (на стор. 6.) що південно-словянські мови не виказують ніяких таких прикмет фонольоґічних, які відріжнювалиби їх різко від мов західно-словянських і східно-словянських.

[2]) В статі п. н. O pracach Szachmatowa dotyczących języka polskiego“ ставиться Кульбакін неґативно до думки Шахматова про період західнословянської праспільности, то є спільної західно-словянської прамови. (Rocznik Slavistyczny, Kraków, 1908. I. стор. 43—44.)

[3]) Порівн. А. Шахматовъ: Древнія ляшскія поселенія въ Россіи („Славянство“ 1911. ч. 4—6.); idem: Къ вопросу о польскомъ вліяніи на древнерусскіе говоры, (Русскій Филологич. Вѣстникъ 1913. т. LXIX.). Макс Фазмер, обговорюючи ті праці Шахматова, звертає увагу на прикмети, що сполучують великоруську мову із західнословянськими мовами. (Rocznik Slawistyczny, Kraków 1913. VI., стор. 187) — спеціяльно-ж відмічує псковські рефлекси ґрупи звуків dl., tl. — (стор. 187) — яких нема в українській мові.

[4]) П. Житецкій: „Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія“. Кіевъ 1876, стор 10—13

[5]) Хведір Корш: „Дещо про вийстя вкраїнської народности“. (Записки Наук. Тов. ім. Шевч. 1913, т. CXVII, т. CXVIII, стор. 4—7.

[6]) Stephan Smal-Stockyj u. Gartner: Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Wien 1913, стор. 455—497

[7]) С. М. Кульбакін зазначує, що „русскій языкъ нѣкоторыми своими чертами сближается съ болгарскимъ, иными съ польскимъ языкомъ“ (Древне-церковно-славянскій языкъ, Харьковъ 1911. стор. 3.).

Де причина такого фактичного теперішного ступня, спорідненя української мови з иншими мовами словянськими?

Питання про східно-словянську або загально-руську прамову треба перенести на реальну площину поглядів, що лежить поза старим шабльоном ґенеальоґічної теорії.

Українська мова має своє окреме центральне положенне серед словянських мов; она має тепер, або мала в давнину безпосереднє сусідство із усіми словянськими мовами з ви мком двох мов, яких територія найдальше віддалена від її теріторії, то є мови Лужицьких Сербів та мови Словінців.

Ся безпосередна ґеографічно-етнічна стичність із територіями великоруською, білоруською, польською, чехословацькою а давнійше з сербською та болгарською (тепер лиш островами або енклявами) — спричинила цілий ряд спільних прикмет, що споріднюють українську мову з кождою із сих мов, з одною більше, з другою менше так, що сполучники, які вяжуть нашу мову з мовою великоруською та білоруською, не є ані давнійші ані важнійші як ті, що сполучують українську мову напр. з мовою сербською південної, або з мовою чехо-словацькою, західньої ґрупи. Їх можна пояснити по части спільною епохою праслов'янською, по части безпосередньою ендозмозою на границях етнічних територій.

Ся трівка довговікова ендозмоза, якої вислідом явилися перехідні пасма між сусідніми діялектичними територіями, набирає особливої ваги в світлі т. зв. теорії хвиль та постійних переходів Йоганнеса Шмідта, яка пересуває на иншу площину погляд на основи спорідненя індо-европейських мов у загалі та становить важну корректуру теорії ґенеальоґічної.[1])

У примінению до української мови кидає теорія хвиль світло й на спорідненнє української мови з иншими словянськими мовами особливо, коли за вихідну точку возьмемо ґеоґрафічне положення української етнічної території.

А. Шахматов у своїй книзі „Очеркъ древняго періода исторіи русскаго языка, Петроградъ 1915 (Энциклопедія славянской филологіи. Вып. 11. 1. стор. 99—108, § 177—188) — приймає перед „загально-русскою“ епохою коротку епоху спільности східно-словянських і південно-словянських мов.

Проф. Ягіч, обговорюючи сю книгу Шахматова (в Archiv für slavische Philologie XXXVII. 1920, стор. 175—198) — ставиться до сього погляду Шахмат ва критично (стор. 185—186.).

Проф. Лєр Сплавіньскі — що стоїть у своїй студії п. н. „Stosunki pokrewieństwa języków ruskich“ (Rocznik Slawistyczny, Kraków, 1921, т. IX.) на становишу доби спільности „праруської“ (прасхідно-словянської), признає, що „з обсягу морфольоґії не можна навести ані одної відміни, яка би зовсім безсумівно відносилася до праруської доби“ (стор. 35.), а дальше доходить до висновку, що „звязь між відломком північно-руським а рештого руського простору була вже в добі праруській досить зокремлена (свобідна, „luźna“). loc. cit., стор. 61.).

[1]) Johannes Schmidt: „Zur Geschichte des indogermanischen Vocalismus. Weimar 1875.

Се центральне положення української територій і відповідне йому спорідненне так із мовами словянськими ґрупи східної як, і західної та південної, відбилося різко на цілій її граматичній формації, надаючи їй ориґінальну фізіономію і самостійне місце в сімї словянських мов.

Виразна самостійна фізіономія української мови має, як показують досліди проф. Стоцького, особливож Оляфа Броха[1]) та Зілинського — глибокі орґанічні основи в фізіольоґії її звуків в її артикуляцийній базі з характеристичною обниженою артикуляцією цілого ряду голосівок особливо в твердих наголошених складах.[2])

Ся фізіольоґічна окремішність сягає до глибокої старовини; деякі її фонольоґічні прояви, відмінні від великоруських, вспіли з живої народної мови, як було сказано, вже в XI, XII та XIII в., продертися до письменських памятників.

III.

Жива народня мова здобувала собі з початку несміливо а опісля чимраз із більшим розмахом дорогу до письменства. Особливо проявилася вона в тих памятниках, які не були копіями церковно-словянських первовзорів, але які були по части або зовсім ориґінальними. До таких належать передусім наші давні літописи та „Слово о полку Ігоря“, в яких народня мова розсаджує церковно-словянські рамці, пливе вже сильною течією і, хоч її фонольоґічна закраска в значній мірі затерлася під рукою чужих переписувачів, проблискує всіми богацтвами своєї лексики і складні. Сильно і ясно продирається народня мова особливо до грамот XIV., XV., та XVI. ст.

В XVI. та XVII. ст. появляються у нас під впливом реформації переклади святого письма на живу українську мову (напр. Пересопницьке Євангеліє з р. 1556—1561.), а також здобуває собі ся мова визначне місце в церковних піснях, в кантах, віршах, в народньому вертепі та інтерлюдіях.

Не лиш що-до змісту та форми, але і що тикається мови становлять різдвяні й великодні вірші-орації безпосередній перехід до Енеїди Котляревського, а з другого боку народній вертеп та цілий ряд інтерлюдій, почавши від Гаватовича Довгалевського та инших, становлять безпосередних предтечів Наталки-Полтавки та Москаля-Чарівника, в яких так само як в „Енеїді“ зближилися до себе, майже зійшлися, обидва окремі шляхи, що ними йшов до того часу розвій мови письменської і народньої.

---

[1]) Порівн. низше літературу, дотеперішних дослідів.

[2]) Порівн. Ів. Зілинський: „Проба впорядкування укр. говорів“, Записки Наук. Тов. ім. Шевч. CXVII—CXVIII, стор. 338

В галицькій Україні довше панувала церковно-словянська мертвеччина з часів ставропігійського „Адельфотеса“ та граматики Смотрицького, що утрівалювала панування церковнословянщини в нашому письменстві. Навіть тоді, коли громадка що гуртувалася коло Шашкевича і його „Русалки“, сповнювала вже в галицькій Україні сю ролю, яку відограв Іван Котляревський у Придніпрянщині — а навіть після того перелому, — панує в галицькій Україні ще довго мертва струя, що родить такі макаронічні продукти як „Домоболіє проклятыхъ“ або „Воззрѣніє страшилища“ а опісля переходить у свідоме стремління зближувати поступінно українську літературну мову до великоруської.

На Підкарпатській, давнійше угорській Україні ішов розвій народньої та письменської мови такими самими шляхами, як в инших українських землях.

Вже деякі найдавнійші церковно-словянські (староболгарські) памятники містять у собі такі поодинокі діялектольоґічні прояви, які вказують на можливість, що вони написані на території південного Підкарпаття.

До таких належить: н. пр. Савина Книга. По думці проф. Вондрака, написаний сей памятник в околицях Старої Дації, „де отже могла граничити також словацька, або може ліпше малоруська язикова територія.“[1])

По моїй думці, можна такі вислови Савиної Книги як; **прахнѣнъ** зам. **изгнилъ**, **зълъ** σαπρός; **обидьливъ** зам. **неправьдьнъ** особливож **господа** зам. **гостиница**, пояснити лише тоди, коли признаємо, що сей памятник написаний в західній части Підкарпатської України, де український етнічний елємент стикався із словацьким, і відки було близько й до Моравії та Паннонії, теренів діяльности словянських апостолів.

Більше на схід треба пересунути написання Кодексу Супрасльського, про який висловлюється проф. Вондрак, що він був написаний десь недалеко від руської території (loc. cit. стор. 34—35.) Се могла бути східня частина південного Підкарпаття.

Кирилівська частина Реймського Євангелія з XI—XII в., яку проф. Вондрак зачислює до мішаної редакції сербсько-болгарсько-руської[2]) написана була правдоподібно, як догадується проф. Ягіч на південному Підкарпаттю: „Irgendwo in ruthenischen Gegenden Ungarns geschrieben. (Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, Berlin 1913. стор. 105).

За найважнійший памятник, написаний, по моїй думці, непеоечно в західній части українського Закарпаття, треба вважати Слова Григорія Богослова з XI. в., що зберігаються в публичній бібліотеці в Петрограді.

---

[1]) V. Vondrák: Altkirchenslavische Gramatik. Berlin 1912. pag. 32.
[2]) Kirchenslavische Chrestomatie p. 153.

На дуже старинному церковно-словянському підкладі тексту бачимо з одного боку діялектольогічні прикмети старо-українські, а з другого, поруч незначних польських, виразні чесько-словацькі. Се могло статися лише на західніх окраїнах Закарпатської Руси-України, де сусідують із собою три етнічні території: чесько-словацька, українська і польська і де безпосередно сягали з Моравії відголоси діяльности словянських апостолів та їх учеників; се проявилося в стариннім підкладі староболгарського тексту сеї рукописі.[1])

До памятників українського південного Підкарпаття можна по моїй думці, зачислити дальше: Євангельські Бесіди Григорія Великого з XII. в.; а також Молитву на дьявола XIII. в.[2])

З XII. в. маємо дрібні перґамінові відривки, знайдені мною на обкладинках Мукачівських Міней.

З кінця XIV. в. походить Ужгородський Півустав, а з XV. в. Мукачівська Псалтира. В обох тих памятниках є діялектольоґічна українська закраска на церковно-словянськім підкладі мало розвинена.

Пізнійші рукописні памятники з XVI., XVII та XVIII. в. написані неперечно на Підкарпатській Україні — як твори апокрифічні, Учительні Євангелія, відривки літописних записок, збірники релігійних і світських пісень та віршів; перерібки старинних романів як: Александрія, Варлаам і Йоасаф, инші відзначуються свіжою красою богатої місцевої діялектичної закраски. Пізнійше, особливо в XIX. в., заглушує живу народню мову церковно-словянсько-великоруський макаронізм, що завертає по части розвій письменської мови Підкарпатської України до фази, яка була на Придніпрянській Україні до кінця XVIII в., у Сербів до часу перед Вуком Караджічом, у Великорусів перед Ломоносовом. Правда, — являються у Лучкая, Духновича і инших нерішучі проби впровадити живу течію народньої мови до письменства, але їм протиставлювано свідоме стремління зближити письменську мову до мови великоруської.

На свого Котляревського або Вука Караджіча чекає Підкарпатська Україна до нинішнього дня.

Довго панувала церковно-словянська мова із примішкою польською або великоруською в нашій школі, вищих колеґіях та в Київській Могилянській Академії. На сформованнє сеї літературної мови мали чималий вплив також історичні події, як політична і релігійна унія з Польщею та Переяславський договір із Московщиною. Вони полишили нестерті сліди свого впливу також і на живій народній мові.

---

[1]) Діялектольоґічну характеристику сього памятника, з яким я мав нагоду зазнайомити ся в Петербурзі безпосередно з рукописі, не зовсім вірно виданої Будиловичем, — оголошу незабаром.

[2]) Порівняй А. Соболевскій Молитва на дьявола, церковно-славянскій текстъ западно-славянскаго происхожденія С. Петербургъ 1899.

З одного боку підлягала українська мова чужим впливам, а з другого показувала вона свою експанзійну силу на мовах сусідних народів.

В часі нападів степових кочовиків а опісля, нападів турецьких і татарських підлягала наша мова впливам сих наїздників.

Від половини XVI. ст. проявляється підо впливом політичної і релігійної унії з Польщею сильний приплив польських елементів до мови нашого письменства XVI., XVII та XVIII ст. В галицькій Україні вплив сей тріває з недовгою перервою і до нинішного дня під напором польської адміністрації й польської школи. Польщина вела за собою і вплив латинської мови на лексику і синтаксу нашої мови.

В половині XVII. ст. від Переяславського договору, особливо після Полтавської битви та руїни Січи, проявляється чим раз сильнійше вплив великоруської мови в нашім письменстві, який скріпівся значно в половині XIX ст., а дійшов до свого вершка в наслідок соромного указу з року 1876, яким заборонено друкувати книжки писані українською мовою, навіть переклади святого письма або творів Гомера, Шекспіра та Ґете.

На галицькій Україні та на Буковині проявився через військо та адміністрацію також вплив німецький, який полишив сліди в літературній мові переважно на полі складні а по части й лексики.

На південній Підкарпатській Україні нестерті сліди полишила на нашій мові мова мадярських ґеґемонів. Західні части давної угорської, тепер Підкарпатськой України носять на собі сильні сліди впливу сусідної мови словацької так, що на цілих просторах пограничних трудно нераз відмітити, де кінчиться українська а де починається словацька діялектична територія.

На Бесарабії а по части й на Буковині видно в нашій мові деякі прояви румунського впливу.

Мова американських Українців піддалася значним впливам англійським.

Українська мова проявила однак поруч згаданих чужих впливів велику силу експанзійну та із свого боку впливала на мову своїх сусідів.

Від XIV. до XVI ст. підлягають Литовці культурі побіджених Українців і українська мова стає урядовою мовою великокняжої, опісля королівської канцелярії, приймаючи при тім деякі елементи білоруські а опісля польські.

Вже від XVI. в. впливає вона на мову польських письменників уроджених або вихованих на Україні.[1]) Продирається укра-

---

[1]) Порівн A. Brückner: Wpływy języków obcych na język polski. Wpływy ruskie. (Język polski i jego historya z uwzglednieniem innych języków na ziemiach polskich. Encyklopedya polska. t. III. стор. 184-141).

їнська мова до польських інтерлюдій XVII ст. В XIX в. мала вона рішучий вплив на мову Залєского,[1] Чайковського, Ґощинського та инших письменників т. зв. українсько-польської школи і через них здобула для поодиноких українських висловів право горожанства в польській літературній мові.

В XIV—XVII в. входить жива українська мова сильною течією до молдавсько-волоських грамот, літописних записок та дипльоматичних письм, стає на якийсь час урядовою мовою Молдавії та полишає деякі сліди свого впливу й на мові церковно-словянських книг сих територій.

Через українських черців і инших священників, що проживали в монастирях на Афоні, дальше через учеників Київсько-Могилянської Академії, між якими було чи мало південних Словян, особливож через тих вихованців Київської Академії, що як Е. Козачинський розвинули були в XVIII. в. живу просвітню діяльність серед сербо-хорватського народу, в кінці через церковні книги, писані або друковані на Україні, проявився вплив української культури а по части й мови в південній Словянщині.[2])

Від половини XVII. в. починається вплив українскої мови через таких письменників як Славинецький, Полоцький, Прокопович і инші на літературну мову великоруського народу. В першій половині XIX в. впроваджує Гоголь, Гребінка і инші письменники українського роду велику многоту українських елементів до тої мови, яка стала літературною мовою Великорусів.

Наша мова розвинула отже, як бачимо, значну експанзійну силу, що сягає поза межі її етнічної території, проявила вплив на мови сусідних словянських народів, особливож на їх літературні мови.

IV.

Коли письменська мова українського народу розвивалася в означеному вище напрямі, прибираючи чимраз більше живих елементів — тим часом жива народня мова з одного боку скристалізовувалася чим раз сильнійше в орґанічну цілість супроти инших мов словянських, а з другого здіференціювалася та розділювалася на діялекти, говори і говірки.

На витворення розміщення і дальшу діференціяцію українських діялектів і говорів зложилися отсі чинники: а) давнє уґрупованнє та пізнійше переґрупованнє старих українських племен та міґрація пізнійших етнічних ґруп; б) сусідство із

---

[1]) Ол. Колесса. Українські народні пісні в поезіях Б. Залеского. (Записки Наук. тов. ім. Шевченка. п. І. р. 1892. стор. 75—80.

[2]) Порівн. В. Гнатюк: Зносини Українців з Сербами Наук. Збірник присвячений М. Грушевському. Львів 1906. стор. 373—408.

сторонніми етнічними ґрупами; в) фізичні прекмети відповідних діялєктам частин української землі, на яких розміщені діялєкти та говори.

Вже досліди Михальчука[1]) а опісля Шахматова[2]) вказали на звязь, яка істнує поміж давним уґрупованнєм і пізнійшими пересуненнями давніх східно-словянських племен згадуваних в наших старинних літописях — а розміщеннєм і розвитком українських діялєктів і говорів. Сю звязь треба одначе докладнійше спрецізувати та обмежити вплив політичних уґруповань українських земель на формацію діялєктів і говорів.[3])

Про вплив ґеоґрафічного сусідства території нашої мови з иншими етнічними територіями на ступінь її спорідненя із сусідніми мовами та на витворення перехідних діялєктів була мова висше.

Не менше важні для розвитку мови є фізичні прикмети даної етнічної території.

Тут стоять поруч себе, а по части проти себе, дві головні ґрупи, дві категогорії країн нашої землі.

Одну ґрупу становлять захищені природою, багнами лісами та горами північно-західні країни над Десною, Припетею та простори Карпатських гір. Ті країни були недоступні для посторонної інвазії та імміґрації, не змінювали протягом довогого ряду століть свого корінного населення і з одного боку переховали старинні прикмети мови поселених там давніх племінних ґруп, а з другого — в далеких від головних шляхів, відділених горами чи багнами оселях — сприяли витвореню цілої сіти діялєктичних відмін говорів та говірок.

Діяметрально протилежні прояви бачимо на південно-східніх степових просторах України. Племінні ґрупи, що жили на тих відкритих рівнинах були виставлені безпосередно на удари степових орд подавалися на якийсь час під їх напором на північ і захід, перемішувалися, повертали назад до своїх давних осель або полишали деяке місце для кольонізаційної імміґрації — стикалися лекше із собою і через те витворили на великих просторах значну одноцілість мови без значних діялєктичних відмін та різких між ними переходів, без такого великого числа говорів, яке бачимо на північному заході України.

Розміщеннє сих південно-східних українських племен на перехрестях світових шляхів, над великими ріками Дніпром, південним

---

[1]) Нарѣчія, поднарѣчія и говоры южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины. П. Чубинскій Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край т. VII. С. Петерб. 1877.

[2]) Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей. С. Петерб. 1899.

[3]) Се сформував я декладнійше в моій студіі „Dialectologische-Merkmale (стор. 518—519). З тими моіми застереженнями проти деяких висновків Шахматова згоджуеться А. Пипін що наводить їх у своій „Исторіи русской литературы" Спбургъ 1898. I. стор. 177—178.

Богом, долішнім Дністром і Прутом по части аж до побережжа Чорного та Азовського моря витворювало тип енергійний, рухливий, сміливий, лекше доступний для культурних впливів, розвинений під безпосередною стичністю із народами далекого Сходу та словянського й візантійського Полудня.

Відповідно до географічного положення та фізичних прикмет сих обох територіяльних груп розвинулися українські діялєкти й говори, в яких могли вже в XI. в. зарисуватися дві головні групи: північно-західна і південно-східна.

Найчистійших представників першої групи бачимо нині на крайньому північному поясі укр. етнічної теріторії; типових представників другої групи — на крайніх південних просторах України. Тому можна ті два типи діялєктів називати: північним і південним.

Довговікова стичність і ендозмоза обох сих головних діялектів та переселення етнічних груп чи племен, що ними говорили, дали в результаті на значних просторах між крайніми діялєктами — північним і південним — сіть перехідних і мішаних діялєктів, чи піддіялєктів і говорів, про яких приналежність до одної з обох діялєктичних груп рішають головно останки давнійшої фонольоґічної формації.

На північно-західній території українських земель, де жили в давнину Сіверяне, Деревляне (порівняй село Деревляни в північно-східній Галичині над горішнім Бугом), північна часть Полян, Дуліби знані також під назвами Волинян і Бужан, мабуть і літописні Хорвати, — на пасмі, що переходить від північного Подесення, східного і західного Полісся, Підляша тя опісля вузким та рідким поясом іде західними границями української етнічної території до Карпат і на південне Підкарпаттє, — бачимо консервативні групи говорів і говірок, що в значній мірі спинилися на дуже давному ступні розвою та переховали ряд архаїчних передовсім фонольоґічних прояв.

Найважнійші є отсі:

На місці давніх довгих **о** та **е** в замкнених наголошених складах та старого **ѣ** бачимо богату скалю діфтонґів, або монофтонґів **у, ю, ы, и, іі**, голосівок, що не доходять у своїм розвою до голосівки **і**.

В ненаголошених складах в середині слів відповідають діфтонґам або монофтонґам **у, ы. и, іі** — голосівки **о** та **е**, з деякими виїмками, що спричинені переважно впливом анальоґії. Ся проява, якій богато уваги присвячує В. Ганцов.[1]) приписуючи їй першорядне значіннє для характеристики північно українських говорів, появляється також у західно-українських, карпатських

[1]) Діялектологічна класифікація українських говорів, Київ 1923, стор 12 і т. д.).

та закарпатських говорах[1]), — які В. Ганцов без достаточної фонольоґічної основи зачислює не до північно-українського, а до південно-українського наріччя (стор. 44, 63 і т. д.).

Північна (північно-західна) ґрупа говорів відзначується в порівнанню з південною (південно-східною) ґрупою більше задньою або середньою обниженою артикуляцією цілого ряду відтінків голосівок із характеристичним заднім ы, що відповідає давньому ъı, яке відріжнюється тут від давнього и.[2])

Північно-західна ґрупа українських говорів розпадається на дві головні полоси: північну і південну.

На найбільше на північ висунених частинах укр. етнічної території східнього і західнього Полісся та Підляша від крайнього виступу на півночі від Десни — через багнисті простори, на південь від Припети, дальше, за перехідною енклявою коло Пінська, до крайнього північно-західного угла укр. землі — бачимо найбільше консервативні говори, що мають у наголошених замкнених складах замісць давних довгих о та е та старого ѣ цілу систему діфтонґів; замісць о: ꙋо, ꙋє, ꙋи (куонь, куень, куинь): замісць е: ꙗо, ꙗє (вꙗоз, вꙗєз) замісць ѣ: іє (вієра, гріех) Рідше являються в сих говорах в таких позиціях декуда і заступні монофтонґи.

Сі діфтонґічні говори становлять найдавнійшу формацію у фонольоґічній еволюції.

На південь від діфтонґічних говорів ідуть по обох боках Дніпра одноцілою і густою а на заході, як було сказано, рідкою, часами поперериваною смугою аж до Карпат, а опісля густим пасмом в Карпатах і поза Карпатами консервативні говори, що не мають діфтонґів у наголошених складах замісць довгих о є, та давнього ѣ а мають на тому місці ряд голосівок ꙋ, ю, ы, и, й, що не доходять до голосівки і переднього ряду: мост, мꙋст, мист, мйст: соль, сꙋль, силь, сйль: мед, мюд мид, мйд.

Сі старинні говори становлять уже, в порівнанню з діфтонґічними, другу фонольоґічну формацію,

Сей перехід — від давніх о та є, що в часі упадку глухих голосівок підлягли заступному здовженню і скріпленню, через діфтонґи та їх заступників ꙋ, ю, — в напрамі до і проявив ся (коли не числити таких спорадичних прояв як: коꙋкоꙋль — коꙋколь, τὸ τριβώνιον, в XIII словах Григорія Богослова з XI в.) — з цілою силою в українських памятниках почавши від XIV в., — особливо в грамотах: Дрꙋздъ (Гал. грам. 1359); докровоꙋльно,

---

[1]) Порівнай Верхратськпй „Знадоби“, II, стор 18: паробок. Про говор галицьких Лемків, Льв. 1902, стор. 27: скораний, познати, достати. В. Гнатюк „Русини пряшівської епархії“, „Записки“ 1900 р., т. XXV.—XXVI., стор. 65: достанете.

[2]) Зілинський: Проба упорядковання укр. говорів, „Записки“ Н. Т. ім. Шевченка, Львів 1914, Т. CXVII—CXVIII, стор. 362, 363.

пр8звницемъ (Перем. грам. 1366); при тулѣ (Молд. грам. 1436); по нюи (Прем. грам. 1359); Басилювь (Болестрашицька грам. 1366; своюмъ, (Гал. грам. 1398). і д.[1])

В сих консервативних, архаічних говорах можна відмітити дві ґрупи: західню і східню.

Західня, карпатська частина відріжнюється від східної особливо задньою артикуляцією старого ы, що виразно і різко проявляється особливо після г, к, х, де східна часть має гі, кі, хі, рідше ги, ки хи. Вона часто задержує давне о та е; скора, кос, мед, ногті (Верхратський „Знадоби", II, стор. 19); ноготь, войско, сиротський (Верхратський, „Говор Галицьких Лемків, 27), за те розмірно рідше, як східна часть сеі підґрупи, задержує довге о та е, в ненаголошених складах в середині слів (дзвонок, мосток, возок), хоч і ся проява не є їй чужа.

Ся західна, карпатська частина консервативних говорів другої формації має в деяких підговорах значну примішку таких фонольоґічних прояв, що сполучують її з південно-східною ґрупою укр. говорів.

Північна (північно-західня) ґрупа говорів сягала в давнину далеко дальше по обох боках Дніпра на південь, а на західних територіях на південний схід, як нині. Вона ішла так далеко, як далеко сягають нині перехідні і мішані говори, навіть із переважно південним характером, але в яких можна відмітити північну старшу основу.

Правдоподібно вже в давніх часах, по думці Шахматова вже в X. в., ввійшла автохтонна людність карпатських просторів, за яку сей учений уважає літописних Хорватів[2]) — у безпосередно стичність і конфлікт із південним українським племенем Уличів.[3])

Думка Шахматова знаходить потвердження у топоґрафічних назвах осель тої території. Можемо вказати на Улично на Бойківськім, Улюч на Лемківськім Підкарпаттю. Замітна річ, що і на середному Закарпаттю в Землінській столиці бачимо оселю Улич (Utczás).[4])

З другогож боку, в недалекому сусідстві поруч сих кольоній Уличів — бачимо й давні оселі північних Дулібів. Про се свідчать наглядно назви сел на галицькому Підкарпаттю: Дуліби, а саме,

---

[1]) Порівн. E. Ogonowski: Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Lemberg. 1880. стор. 33; А. Крымскій: Украинская граматика I. 1 стор. 150—156 і даль. 202—203 і даль.

[2]) А. Шахматовъ: „Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка", ч. I., Петроградъ 1916, стор. 104.

[3]) Порівн. А. Шахматовъ: „Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (украинскаго) языка; „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ". Петроградъ 1916, стор. 678.

[4]) Порівн. С. Томашівський: „Етноґрафічна карта Угорської Руси," С. Петербург, 1910, стор. 68, 92.

коло Стрия, в околиці Ходорова та на Галицькім Поділлю коло Бучача.[1])

Північне племя Дулібів своїми кольоніями на Підкарпаттю скріпило ще консервативний характер місцевих говорів.

Сими перехрещеннями племінних впливів Хорватів, Дулібів, Уличів а на півдні і Тиверців пояснюється мішаний характер карпатських говорів, які однак у значній мірі задержали головну старинну консервативну основу північного типу.

Що північна ґрупа говорів сягала в давнину далеко дальше на південь і південний схід, — се потверджує і свідоцтво письменських намятників та инших документів.

На основі таких творів як інтермедії Якова Гаватовича з року 1619 або вірші з траґедії Хрістос Пасхон з р. 1630 можна ствердити документально, що північно-західні говори із заступними монофтонґами: ѵ, ю, замісць первісного о та є, сягали ще в першій половині XVII. в. до Львова та в околиці Львова до Камянки Струмилової.

Таких проявів бачимо в письменських памятниках західних з XVII. та XVIII. в. не мало, як напр. в пісні про Берестецьку битву з року 1651.[2])

Вони є наглядним доказом, що західня, карпатська ґрупа північно-українських говорів не була в давнину відірвана від їх більше на північ і північний схід висунених частин але лучилася з ними одноцілим пасмом, на якому нині лише енклявами або діяспорично виступають прояви північно-українського діялєкту другої формації.

Далеко дальше на південь сягали говори північно-західного типу також на Поділлю та на Правобережній і Лівобережній Придніпрянщині.

На карті України Бопляна, виготовленій між роком 1630 і 1648 а надрукованій у Франції в Руан 1650 р., бачимо топоґрафічні назви із ѵ замісць о аж на південь від Канева, як напр. Бобнувка, сучасне Бобнівка.[3])

У київських письменських памятниках рукописних і друкованих з XVII. в. ся проява виступає не рідко. Північно-українські діялектичні елєменти проглядають злегка ще й нині в говорах не лиш середної, але південно-західної частини Київщини.[4])

Давня територія Полян лежала переважно в сфері північно-українського діялєктичного типу. Сусідуючи однак на своїх південних окраїнах із Уличами, були Поляне здавна доступні для їх безпосередніх впливів, що мусіло проявитися також у їх мові.

---

[1]) На оселі: Дуліби звернув уже ввагу Е. Барсов: „Географія начальной русской лѣтописи", стор. 102; та М. Грушевський: „Спірні питання староруської етнографії", С. Петербург, 1904, стор. 113.

[2]) Порівн. „Duma kozackaia nad rikoiu Styru" (Arch. für l. Philologie II, стор. 298—301.

[3]) Порівн. А Кримський: „Граматика". Т. I, 1, стор. 164.

[4]) Зілинський „Проба", стор. 366.

Сьому впливові треба передусім приписати давне стягнення діфтонга **ä** (ѣ) в монофтонг **i**, що проявилося вже в XI. в. у формі появи **и** замісць **ѣ** (Збірник Святослава 1073 р.) нимаıа (замісць нѣмаıа); в вѣри (зам. в вѣрѣ); исцили (поруч исцѣли); вразу-миниє (Збірник Святослава з 1073 р.); К миру (зам. к мѣру) (Збірник Святослава 1076).

Анальоґічне більш на південь висунене розміщення північно-українських говорів бачимо в давнину й на лівім боці Дніпра, на старій території Сіверян а по части й східного крила Полян.

Досліди Барсова особливож М. Грушевського[1]) показують, що оселі давних Сіверян сягали на південь до Сули а бо й дальше. На Бопляновій карті України бачимо в топоґрафічних назвах **у** зам. **o** посунені далеко дальше на південь як тепер: Румни (Ромни); Борумлє (Боромлє, сучасне Боромля); Базувка і т. и.[2]) Ті самі назви із **у** зам. **o** бачимо на італійській карті зробленій ґеоґрафом Сансоне, р. 1641.[3])

Переписні книги з р. 1666 показують, що **у** зам. **o** появляється в другій половині XVII. в. в північній і середній Полтавщині хочби спорадично, але не рідко й виразно, а є й документальні дані, що **у** та **ю**, заступники старих діфтонгів, не перевелися не лиш на північній але і в середній Полтавщині до кінця XVIII. в.[4])

Сучасний розклад українських перехідних говорів на лівім боці Дніпра, в яких, особливо в північній а по части і в середній Полтавщині, й до нинішного дня не зовсім затерлася стара північно-українська їх основа, вказують нам, що територія сих говорів майже покривається із територією давніх Сіверян, які, як вказує сама назва, були північним українським племенем і які, як і їх епігони, говорили північно-українським діялєктом. Коли населеннє сеї території прорідилося було під напором степових татарських орд, то резервуваром для нової кольонізації сих просторів служило в значній мірі, як показують досліди В. Антоновича та О. Яблоновського, північне Полісся.

Деяку ролю в розитку етнічної та діялєктичної формації людности середної та південної Полтавщини могла відіграти південно-східна часть Полян та їх потомки.[5])

Так отже старий підклад північно-українського діялєкту сягав і на лівім боці Дніпра далеко дальше на південь як нині.

Але консервативна старовина української півночи та північного заходу мусіла відступати місце молодшим паростям, що підіймалися з полудня.

---

[1]) Спірні питання староруської етноґрафії. С. Петербургъ 1904 окр. відбитка стор. 8—11.)

[2]) Соболевскій: Древне-кіевскій говоръ. С. Петербургъ 1905, I.—III; А. Кримський: „Граматика“, Москва, 1907, Т. I., 1. ч. стор. 164.

[3]) Видання С. Шелухина „Назва України“, Відень 1921.

[4]) Порівн. Кримський: „Граматика“, I. 1. 167—170.

[5]) Шахматовъ, Краткій очеркъ („Украинскій Народъ“ II., стор. 677.)

На південно-східній полосі українських територій, яких прикмети ми зазначили вже вище, бачимо розмірно одноцілу, на великих просторах розширену діялектичну ґрупу, яка становить вже трету, найновійшу фонольоґічну формацію, наслідок довгого ряду еволюційних фаз і перемін. В тій ґрупі далеко скорше затратилися давні глухі голосівки і потягнули за собою дальші фонольоґічні переміни.

Тут скорше перейшла артикуляція голосівок більше до передньої частини устної ями і сконцентрувалася в положенню головної голосівки **і**, яка являється замісць давнього **о** та **е**, або діфтонґів, та їх заступників **у**, **ю**, північної ґрупи.

Тут пересунулася до переду й артикуляція давнього **ъı** в напрямі давного **и** так, що ріжниця між ними затерлася і на їх місці появився оден звук **и** передньо-середнього ряду, верхньо-середнього положення.[1])

Південна (південно-східна) ґрупа українських діялєктів і говорів найновійшої формації розпадається на більше здіференційовану полосу північно-західну і більше одноцілу південно-східну.

Ся південно-східна частина тої головної ґрупи говорів що, розпростерлася на широких просторах: в південно-східній части Київської ґуберні, в Катеринославській, Херсонській, в більшій части Таврійської ґуберні, — дальше на схід в південній части Полтавської, Курської та Вороніжської ґуберні, в Харківській ґуберні і дальше на південний схід на землі чорноморських козаків аж поза Кубань, становить типовий південно-український діялєкт, що осягнув найвищий вершок еволюції фонологічної скалі. Він відзначується передусім склонністю великої части голосівок до більше або меньше передної артикуляції, найсильнійше розвиненним ікавізмом (зам. давніх **о**, **е**, **ѣ**), майже правильним мягченнєм шелестівок перед **і** з **о**, слабшим ступнем палятачізації шелестівок **с**, **з**, **ц**, мягким **рь** в ріжних позиціях, правильним уживанієм здвоєних шелестівок, мягкістю закінчення **ть** в 3. особі ч. од. і множ. часу тепер., та приказового способу, і т. и.[2])

Одностайне панування ікавізму на згаданих великих степових просторах вказує на те, що кольонізація сих країн, яка розпочалася вже в XIV. та XV. в. а скріпилася в XVI. та XVII. в., ішла з таких земель правобережної України, де перехід давнього **о**, **е** та **ѣ** в **і** був уже вповні довершений.

Ті нові переселенці, що говорили південно-українським діялєктом, стрінувшися тут із північно-українськими говорами або асимілювали їх, на скілько се взагалі можливе, або в великих розмірах витискали їх чим раз дальше на північ.

На значній частині територій занятих нині південною (південно-східною) ґрупою українських діялєктів і говорів жили колись,

---

[1]) Зілинський Проба" 339, 348, 361, 362.
[2]) Порівн. Зілинський „Проба" 367.

в чорноморсько-дунайській добі племена Уличів і Тиверців, оселених над Дніпром, південним Богом, долішним Дністром та долішним Прутом аж до моря. Рухливі та енергійні ті племена, та їх епіґони, у яких еволюція культури й мови ішла найбільше прискореним темпом, подавалися під напором степових кочовиків а опісля добровільно, шукаючи для свого населення нових просторів — на північ і північний захід і несли з собою свій уже значно розвинений діялект, ширячи його на територіях занятих дотепер племенами, що говорили більше старинними консервативними говорами, асимілюючи їх мову в більшім або меншім ступні до своєї — впливали тим способом на прискорення еволюції фонольоґічної системи нашої мови в природнім напрямі, означенім її фізіольоґічними основами.

Монофтонґізація діфтонгів типу ꙋ͡о, ю͡о, і͡є в і — хоч може й не довершилася вже в Уличів та Тиверців у періоді чорноморсько-дунайськім, то в них зачалися насамперед зміни давної фонольоґічної системи, що довели до згаданих прояв говорів південних, у супротилежности до старинних північних [1])

В письменських памятниках проявилисі виразні сліди сього процесу з одного боку в XI. в. в згаданій уже монофтонґізації і͡є в і, в появі и, зам. ѣ („Зборн. Свят.“, 1073, 1076), а з другого боку в XIV. та XV. в., в появі и зам. о, та и зам. ѣ (е) в грамотах буковинських, молдавсько-волоських, південно-подільських та галицьких.[2])

Сей похід представників більше розвинених українських діялєктів Уличів і Тиверців на північний захід сягав, як було сказано, енклявами та колоніями аж по галицьке Підкарпаття та південне Закарпаття, полишаючи по собі назви осель Улично, Улюч, Улич. Похід сей посуваючися басейном Прута і Серета не минув, річ ясна, Бесарабію й Буковину;[3]) в обсягу його впливу лежали мабуть і давні діяспоричні українські оселі в Семигороді.

Епіґони давніх Уличів і Тиверців достарчували в XVI., XVII. та XVIII. в. найбільшого континґенту для нової кольонізації широких просторів на правому березі Дніпра аж поза Кубань.

Посуваючися на північ вони випирали потомків Полян Дулібів та Сіверян, представників діялєкту північного типу.

Тісна стичність на довгому поясі, ендозмоза а по части й боротьба між тими двома групами говорів, північною старинною, консервативною, та південною новійшої формації, склонною

---

[1]) А. Шахматовъ: „Краткій очеркъ“ („Украинскій Народъ“. II, стор. 685).

[2]) Ogonowski: „Studien“, стор. 34; Кримський: „Грамагика“. I, стор. 170, 172; А. Шахматовъ: „Курсъ исторіи русскаго языка , ч. I, 2. изд., С. Петербургъ, стор. 242, 293; J. Bogdan: „Über die Sprache der ältesten moldauischen Urkunden“ (Jagić Festschrift: „Zbornik u slavu V Jagiča“, Berlin 1908, стор. 274); Розовъ: „Изслѣдованіе языка южнорусскихъ грамотъ XIV. в. и пер. полов. XV. в.“ („К. Унив. Изв.“, т. 53, стор. 10, 12, 90 і и.).

[3]) Шахматовъ: „Укр. Народъ“, II, стор. 678.

до еволюції, — се головне джерело, з якого вийшла сіть українських перехідних та мішаних говорів підговорів і говірок, часто з перевагою прикмет в одних північного, в других південного типу.

V.

Се не припадок, а історична конечність, що найбільша і найодноцільнійша південно-східна ґрупа говорів, сей енерґійний, повний експанзивної сили діялект, який, відгороджений найбільшим простором від польського та великоруського сусідства, зберіг найчистійше тип української мови, який розвиваючися в найскоршому темпі в напрямі, вказанім фізіольоґічним наклоном, представляє найвисший ступінь фонольоґічної еволюції — що сей евфонічний мягкий і богатий своєю цілою структурою діялект, заховавши або втягнувши в себе на центральних територіях деякі старинні північно-західні цінности, — піднявся на висоту літературної мови насамперед у творах полтавських та харьківських а опісля київських письменників — відтак здобував собі крок за кроком чимраз ширші простори в письменстві, пробився також до галицької та буковинської України, доки на цілій лінії не запанував суверенно в українській літературі.

Велика роля припала в історії української літературної мови особливо піддіялектови самого осередка України: південної Київщини та Полтавщини, який Михальчук відділює в середноукраїнське піднарічча. Супроти південно-українського піддіялекту задержує, між иншими прикметами, сей середний піддіялект так само, як говори північного типу, старі форми першої особи теперішного часу дієслів: сиджу, ходжу, прошу, ношу, лечу — а не південні: сидю, ходю, просю, носю, летю.

Сей канівсько-полтавський піддіялект витворили епіґони південних Полян та південних Сіверян змішаних з Уличами й Тиверцями. Сильна південно-українська верства, що налягла на північно-український здавна вже проріджений підклад — перетоплена в цінний амальґамат, дала звучний центральний діялектичний орґан, що відізвався могутним голосом на цілу Україну в творах визначних письменників.

Південна частина землі Полян була з давен давна тереном, на який ударяла з полудня хвиля Уличів, де перехрещувалися племінні впливи, де йшла жива взаїмна діялектична ендозмоза південного і північного типу. Вона зазначилася вже в XI. в., як було сказано, в обох Збірниках Святослава, а пізнійше в цілому ряді київських памятників та в живій діялектольоґічній закрасці „Повчѣнья Георгия черноризця Зарубьскыя пещеры“ (Сей памятник одні дослідники відносять до XIII. а другі до XV. в.) — що походить якраз із сеї території.

Сій центральній теріторії південно-українського діялекту і епіґонам Полян, сього високо-культурного племени, що було ураз

із своїм серцем, Києвом, головним осередком української політично-державної організації, що розширивши здавна свій вплив на лівий берег Дніпра помагало опісля ураз із епіґонами Уличів і Тиверців заселювати південно-східні степові простори України, — сій части землі Полян припала ся честь, що звідси вийшов і найбільший мистець українського слова, Тарас Шевченко, який підняв сей піддіялект на висоту всеукраїнського а навіть вселюдського значіння.

Він кує з сього центрального канівсько-полтавського піддіялекту і голос боєвих труб, що кличуть до боротьби та нового життя і найніжнійші відголоски української народної психіки та відгомони насяклої кровю і споминами рідної землі.

Чарівність мови своїх творів висисає він із вицвітів української народньої поезії. Він добуває із сього народнього чистого слова і мягку тужливу мельодію кобзи і пророцькі громові поклики та гострі як свист бича тони сатири. Під його пером набирає сей піддіялект кришталього полиску шляхотного звуку і такого богацтва ніжних відтінків та могутної сили, що піднесений на найвищі вершини літературної мови здобуває собі ураз із своїм орудником, Тарасом, безсмертне місце в культурній скарбниці українського народу.

Церковно-словянська закраска деяких Шевченкових творів ужита свідомо, служить у нього до надання відповідним поезіям чи їх уступам небуденного, святочного, підвисшеного тону.

Сей канівський говір південно-українського діялекту поблискує повною гнучкою красою літературної мови в творах Івана Нечуя-Левицького.

Південно-полтавському говорови, що належить до тої самої ґрупи середньо-українського піддіялекту, що на Правобережу канівський, пощастило, що він насамперед увійшов до хоромів обновленої української літератури в писаннях Івана Котляревського, в сатиричному епосі та в драматичних творах.

У нього бачимо немалу ще примішку великоруських та церковно-словянських особливо морфольоґічних та лексичних елементів так само, як у поезіях О. Бодянського.

Всеж таки трівкі підвалини під новітню українську літературну мову були покладені з отсього центрального українського полтавського говору.

Більшої чистоти, гнучкости й ширини лексичної скалі набирає сей говір у творах Л. Боровиковського, М Макаровського, Амвросія Метлинського, Л. Глібова, М. Старицького, В. Самійленка і инших, і доходить до свого найбільшого розцвіту в класичній мові творів Панаса Мирного.

В творах О. Бодянського та Е. Гребінки, що походять із більше на північ положеної частини Полтавщини, проглядає вже инший говір сего середно-українського піддіялекту, що сягає аж у Чернігівську ґуберню по Десну а на північний схід аж до Глухівського повіту включно.

На терені сього говору, в якому на давню сіверянську північну основу налягла сильна південно-українська верства — лежать і рідні сторони П. Куліша.

Околиці Вороніжа у східній частини Чернігівщини в Глухівському повіті — се висунена далеко на північ діялектична енклява південного типу, яка сусідує з одного боку з територією північно-українського поліського діялекту, а з другого боку з територією великоруської мови.

Мимо того дзвенить сей говір виразним і голосним південним тембром в Кулішевих творах. Свою мову сталить він, вигладжує та розмальовує зразками добре простудійованої української народньої творчости.

Особливо збогатив та поглубив Куліш нашу літературну мову своїми перекладами святого письма, Шекспірових драм та инших визначних творів світової літератури.

Його дружина Ганна Барвінок, так само як і Ол. Кониський та Гр. Чупринка, клали в основу богатої та розвиненої мови своїх творів чернігівські говори того самого типу.

Той самий південно-чернігівський говір південного типу, скріплений відголосками української народної поезії та цінностями мови инших укр. письменників, відозвався незнаною дотепер сонячно-ясною, але рівночасно й траґічно-настроєною мельодією, в поезіях Павла Тичини, що заграли сонячними клярнетами, загомоніли золотим гомоном, задрожали каскадами космічно гармонійних ритмів.

Чистий тип південно-східнього українського діялєкту — харьківсько-слобідський говір — ставить від разу на високий літературний пєдестал Григорій Квітка, допускаючи в своїх творах лише зрідка церковно-словянську закраску.

В Харькові вчилася української мови письменниця Марко Вовчок (Марія Віленська Марковичка). Мова її оповідань вимережана найкращими квітками народньої творчости, взорована по части на мові Квітки й инших визначних письменників, поблискує й до нинішнього дня незатьмареною свіжістю та війшла в основні тектонічні форми нашої літературної мови.

Новими відтінками, новими лєксичними засобами, новими красками збогачують сей південно-український діялєкт твори Щоголева та Грінченка.

Той самий слобожанський діялєкт загомонів незвичайною силою, засяв ніжними інтимними відблисками, заграв райдугою тонів і ритмів в творах О. Олеся, напоєних животворними соками української землі й української народної поезії.

Південно-український говір чорноморсько-кубанської области випередив навіть Енеїду Котляревського піснею Антона Головатого з року 1792.

Яків Кухаренко, автор „Чорноморського Побуту“, вчився української мови в Харькові.

Той самий південно-східний діялєкт, що розвинувся так широко на лівобережній Україні, пануючи в повній силі і на землі перших творців основ сього діялєкту, Уличів і Тиверців, в нинішній Херсонщині, здобув собі визначне місце передусім в українському театрі, в українській драматичній літературі.

Гомонить він з української сцени в драматичних творах М. Кропивницького, Івана Тобилевича та Володимира Винниченка, — живим словом безпосередно в ухах слухачів.

Високий мистецький хист, енергійний житєвий нерв і новітня драматична техніка, при помочі якої видвигнено в творах Тобилевича а особливо в творах Винниченка нові глибокі соціяльні та психольоґічні проблєми, здобули згаданим представникам сеї діялєктичної території першорядне місце в історії української драматичної літератури, а Винниченкови промостили шлях і на чужі европейські сцени.

На жаль, чистота мови Винниченка не стоїть на тій висоті, що літературна вартість його драматичних творів та оповідань.

Той самий говір південного діялєкту третьої формації, Херсонської та Катеринославської ґуберні, збогатили С. Черкасенко, М. Вороний та М. Чернявський новими надбаннями, новими відтінками, новими динамічними засобами, черпаними чи то в сумерках підземельного шахтарського життя, чи то із психічної сфери сучасного інтелігента, чи фабричного та сільского робітника.

П о д і л ь с ь к и й г о в і р південного типу, витворений Уличами а по части й Тиверцями та їх епіґонами, вніс і свою визначну участь до скарбниці української літературної мови в творах С. Руданського та М. Коцюбинського.

До їх рідних сторін, в околицю Вінниці, сягає енклява південної части південно-східної діялєктичної ґрупи третої формації і се проявилося в мові творів М. Коцюбинського, який оживлює її плєнерною свіжістю південного діялєкту і підсоння, додаючи часто деякі бессарабські віттінки або, як у „Тінях забутих предків“ зразки гуцульского говору.

Близький до мови С. Руданського говір галицького Поділля, збогачений деякими літературними загально українськими елєментами, піднесли на високий рівень чистоти, поваги і гнучкости вислову твори Богдана Лепкого та В. Щурата, що збогатив нашу літературну мову особливо гарними перекладами визначних творів світової літератури.

В о л и н с ь к і г о в о р и знайшли незначний лише відгомін у творах поетів, що походять із сих територій, а саме: Лесі Українки та А. Кримського. Письменники ті, користуючися загально-українською літературною мовою виразно південного діялєктичного типу, (особливо у А. Кримського) оживили її новими красками своїх екзотичних світових тем.

Незвичайна ширина поетичного обрію та глибока психічна продуманність іде у Лесі Українки впарі з таким високими то-

нами динаміки вислову, які деколи підходять до висоти Шевченка або Франка.

Консервативні діфтонгічні говори першої старинної формації в країні давніх Дулібів, Деревлян і північних Сіверян не знайшли своїх представників, що в провадилиби їх до красного письменства.

На Буковині, в південно-східній підгірській і гірській части Галичини та в мараморошській части Закарпаття перехрещувалися так, як у південній части Київщини, говори архаїчної формації північного типу з говорами південними.

Споріднені з Дулібами предки нинішних карпатських Українців, мабуть Хорвати[1]), зберегли чистійше прикмети свого давнього говору на заході по обох боках Карпат як на південному сході, хоч і там не встереглися відо впливу Уличів.

У Мараморошських Українців бачимо поруч себе ґрупи говірок так третої формації з і замісць первісного о та є, як другої формації із заступниками діфтонгів ү, ю, и, ы, ï.

В говорах Буковини, в якій дуже давно проявився з полудня побідний напір Тиверців, мають перевагу діялєктичні прикмети південного типу; північний підклад дуже незначний; неслідно ані діфтонгів, ані їх заступників; ікавізм вповні розвинений; шелестівка ρ в значній части позицій мягка.

Літературну мову буковинської України веде на живий шлях щойно в половині XIX. в. Осип Федькович.

Він пробуджує народний говір Гуцулів, як зачаровану царівну, і вводить до ясної палати літературної творчости. Сей говір моделював він та доповнював підо впливом деяких галицьких і придніпрянських письменників.

Найвизначнійша сучасна письменниця буковинської України, Ольга Кобилянська дає мало простору місцевому говорови, а пише свої, глибокі змістом а мистецькі формою твори, літературною мовою взорованою на писаннях визначних українських писменників. Щойно в пізнійших її оповіданнях проявляються легкі відголоски місцевої народної поезії й мови.

Дуже близько споріднена з мовою Федьковича особливож його повістів, свіжа богата мова оповідань Івана Семанюка (Марка Черемшини) а по части й на покутськім говорі основана, сильна, плястична, щира мова епічно-л ричних поезій у прозі Василя Стефаника.

Батько обновленої літератури галицької України Маркіян Шашкевич користується в своїх творах по части говором волинсько-галицької межі, домішуючи деякі південно-українські прикмети із знаних йому збірників пісень та деяких литературних творів. Особливо в поезії: „Побратимови", дає він не лише широкий лет українській народній ідеї, але також незвичайний у него розмах його перехідного, переважно південного говору.

---

[1]) Пор. А. Шахматовъ: „Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей, С. Петербургъ 1899, стор. 50.

Деякі гарні діялєктичні бойківські та підгірські ріжновидности впроваджують до нашої літературної мови М. Устіянович, А. Могильницький, С. Ковалів, особливож Іван Франко, в своїх молодечих писаннях.

Його ролю не лише в історії літературної творчости але й розвою літературної мови можна порівняти з ролею П. Куліша, якого він перевисшив на обох полях. Він дає свому народови не лиш ориґінальні поетичні твори, що піднялися до Шевченківських вершин, але й переклади великого числа архитворів европейської літератури та такі богаті засоби прози, белєтристичної, публіцистичної й наукової, що творять неперебрану скарбницю нашої літературної мови.

Лемківський говір на північному Підкарпаттю, що заповідав гарні надії в рукописнім перемиськім збірнику оповідань з циклю Римських Дяіній з кінца XVII. в., не знайшов визначного співця, що провадивби його до високих літературних хоромів.

Хиляк (ЄронімАнонім) утопив деякі гарні місцеві лемківські завязки своїх оповідань в великорусько-церковно-словянськім намулі.

Говори Закарпатської України, як сказано, не діждалися ще, окрім компромісового Духновича, визначнійшого свого представника в літературі.

Найкрасше ще зберіг Духнович чистоту живої народної мови рідного південного Підкарпаття в своїм драматичнім творі: „Добродѣтель перевысшаєтъ богатство“ (1850). Свої поезії заправлював він дуже часто церковно-словянсько-великоруськими макаронізмами, але й протикає їх рівночасно свіжими квітками місцевої народної поезії.

В найновійших часах гарні надії подає молодий автор „Золотих ключів“ Гренджа Донський. Чи сповнить він сі надії? Чи відімкне „золотими ключами“ зачаровані дотепер хороми поезії, що зберігаються в душі Закарпатської галузи українського люду в його гарних особливо північно-східних говорах та говірках?

Усі письменники, яких говір ми означували на основі рідних сторін, з яких вони походили, не передали нам у повній чистоті діялєктичної закраски сих говорів; вони впроваджували до своїх творів, одні в більшій, другі в меншій мірі, ті діялєктичні елєменти рідної країни, що запали глибоко в їх психіку й память та у фізіольоґічний устрій їх мовних органів, в часі першої молодости; вони підлягали однак свідомо або несвідомо також впливови літературної мови визначних письменників або народних пісень та других фолькльорних записів із инших діялєктичних територій.

Нова хвиля впливу говорів південно-українского типу вдаряє на галицько-українську літературу 60-тих років із Придніпрянщини, особливо через твори Шевченка. Під той час витворюються в Галичині перші завязки публіцистичної прози в украінскій мові. В таких часописях як „Вечерниці“, „Мета“, „Нива“,

„Правда“ а опісля „Зоря“ та пізнійше в дневниках як „Діло“, і инші.

Галицько-українська мова того часу шукає щойно доріг. Повна вона неольоґізмів, повна чужих культурних висловів та незручних штучних роблених українізмів південно-східного типу. Всеж таки із сего ферменту вийшли й деякі живі елєменти, що удержалися в мові галицької белєтристики та перейшли до наукової прози.

Дальшому розвиткови української літературної мови в Галичині сприяли українські ґімназії, українські катедри на університеті, виклади товариства ім. Петра Могили, українські театральні вистави та уживаннє сеї мови в судівництві й широких областях громадського життя.

Тверді основи під українську наукову мову клали праці Огоновського, Драгоманова, Франка, Смаля-Стоцького, Грушевського, Кримського, Студинського і инших учених, особливож у виданнях Наукового Товариства ім. Шевченка, що мали чималий вплив і на літературну мову Придніпрянської України а з другого боку здобули собі широке признання і в чужому науковому світі. В сих виданнях а перед усім у творах Івана Франка, уродженого й вихованого в сфері галицько-підкарпатського говору, особливож у його мистецьких перекладах бачимо скріплену сю відворотну хвилю впливу, що іде з заходу на схід на Придніпрянщину і свідомо стремить надати нашій літературній мові всеукраїнський характер, опертий на найкращих чистих елєментах головних південно-українських говорів. Тимчасом здобуває собі літературна мова і на Приднипрянській Україні ширші простори в життю й літературі.

Мала революція 1905 р. підриває значно заборону Українського слова особливож знамените промеморія „Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатного слова“ 1905 р., виготовлене Петербурською Академією Наук в обороні української мови і письменства, якого авторами були такі визначні великоруські фільольоґи як Шахматов, Фортунатов і инші — промостило дорогу до дальшого розвою української літературної мови, віддаючи тим способом нашому народови велику культурну прислугу та даючи почин до кращих культурних відносин між народом великоруським та українським.

До Київа переноситься під той час зі Львова „Літературно-Науковий Вістник,“ родяться одно по другім видання публіцистичні та літературні, а опісля зявляються на місці великоруською мовою писаної „Київської Старини“ видання Київського Наукового Товариства та ряд визначних літературно-наукових місячників і тижневників.

Українська мова вийшла на широкий і певний літературний шлях, із якого не може вже його збити ніяка сила, ніякі псевдонаукові теорії.

Не поможуть ніякі старання відтяти наш літературний доробок і нашу сучасну мову від її старинного історичного тисячлітного пня — як теорія Погодина та його епігонів.

Всі такі теорії з рештою давно розбиті, як було показано, науковими дослідами.

Далеко важнійше діло для будучности української мови, як теоретичне її освітленнє, — зробило саме життє, елементарна сила нації та її живого слова проявлена в найновійших часах.

Боротьба за волю, хоч на разі спинилася у повени крови, не пройшла безслідно для нашої національної ідеї і для нашої мови.

Ідея вільної України, що жила колись лишень в умах немногих інтелігентних одиниць, тепер, обагрена кровю, живе в серцях міліонів українського люду.

Ся могутня сила розгону української національної ідеї вирішила практично і справу нашої літературної мови. Обновлена хоч на короткий час українська державність у Галичині і на Придніпрянській Україні розтворила широко двері і для української мови до всіх хоромів, сфер і функцій народного життя. Українська мова стала по довговіковій перерві державною мовою нації в шкільництві від найвищого до найнизшого, в судівництві, в політичній адміністрації, у війську й церкві. Особливо українізація церкви й богослужения скріпила значіння і розвій нашої мови.

На високий рівень підіймає українську мову київська Всеукраїнська Академія Наук, що повела дальше в гору будову розпочату Науковим Товариством ім. Шевченка та Укр. Наук. тов. в Київі.

Робота її невгасала й тоді, коли її члени завмирали з голоду та ледви держали перо в закостенілій із холоду руці.

Не виключуючи і не нехтуючи здорових діялектичних ріжновидностий, що допроваджують до мови новий приплив животворних лексичних та синтактичних засобів, пішла наша літературна мова рішучо в напрямі всеукраїнського обєднання.

До зближення літературної мови Галицької і Придніпрянської України причинилася в найновійших часах з одного боку участь Галичан в урядах та громадських інституціях Придніпрянської України, де помагали вони витворювати урядову українську мову — а здругого боку діяльна участь галицьких військ у боротьбі за волю придніпрянської України а навпаки придніпрянських відділів у Галичині.

Також еміґрація на чужині причинилася до зближення галицької і придніпрянської літературної мови. Галичане і Придніпрянці освоюються з деякими діялектичними елементами, які взаімно приймають від себе, коли вони містять у собі відповідні цінности.

Живий вислів знаходить ся спільна праця у викладах та у виданнях Українського Університету в Празі, в якому співділають професорі з ріжних територій української землі.

Немало ще треба буде праці, щоби допровадити до повної одностайности нашої літературної мови так у частині граматичних

прояв, як і в правописі; а все таки здобула собі наша літературна мова, оперта на здорових, чистих елементах усіх головних українських говорів з особливим узглядненнєм і підкладом говорів південно-східної ґрупи — такі трівкі всеукраїнські основи, що запевнюють її блискучу майбутність.

Правда, — мов далекий передісторичний гомін — відзиваються ще часом і нині кличі тих, що старалися зіпхнути нашу мову на становище діялекту супроти великоруської в своїй основі літературної мови российської.

Уже Іван Франко кинув їм могутну відповідь:

Діялект! . . . — а ми його надишем
Міццю духа і огнем любови;
І безсмертний слід його запишем
Самостійно, між культурні мови.

Ся мова є й буде самостійним орґаном найніжнійших почувань і відрухів духа і серця міліонів українського люду, є й буде висловом високих поступових свободолюбних стремлінь цілого народу, вона є й буде орґаном і предметом досліду в наших наукових інституціях а під сю пору передусім в Українськім Вільнім Університеті в Празі, який отсе маю честь отворити та віддати на пожиток нашій молоді та на культурну службу нашому народови.[1])

[1]) Сей виклад виголосив автор на інавґурацийнім святі в скороченню, з пропущеннєм деяких спеціяльних уступів та літератури предмету, доповненої опісля кількома новійшими появами, які в самому тексті міг згадати лише коротко, на скілько вони дійшли до нього в часі, коли праця вже була готова до друку.

ВАЖНІИША ЛІТЕРАТУРА.

1. ІСТОРІЯ МОВИ.

М. Максимовичъ: Критико-историческое изслѣдованіе о русскомъ языкѣ. (Журналъ Минист. Народ. Просвѣщенія, 1839).

І. Срезневскій: Мысли объ исторіи русскаго языка, 1849.

П. А. Лавровскій: Объ языкѣ сѣверныхъ русскихъ лѣтописей, 1852.

Погодинъ: Записка о древнемъ русскомъ языкѣ. (Историческія чтенія о языкѣ и словесности II. отдѣленія Императорской Академіи Наукъ, 1856 и 1857).

М. Максимовичъ: Филологическія письма къ Погодину, 1856

Отвѣтныя письма Погодину, 1857.

П. Лавровскій: Обзоръ замѣчательныхъ особенностей нарѣчія малорусскаго сравнительно съ великорусскимъ и другими славянскими нарѣчіями, 1858.

По вопросу о южно-русскомъ языкѣ. (Основа, Петербургъ 1861).

Отвѣтъ на письма Максимовича Погодину о нарѣчіи малорусскомъ (Основа 1861, августъ).

М. Максимович: О мнимомъ запустѣніи Украины сочиненія, т. I

А. Котляревскій: Были ли Малоруссы исконными обитателями полянской земли или пришли изъ за Карпатъ в XIV. в. (Основа 1862, IX).

А. Потебня: Два изслѣдованія о звукахъ русскаго языка, Воронежъ 1866.

Къ исторіи звуковъ русскаго языка, I, II, Воронежъ 1866, Варшава 1880.

Разборъ сочиненія Житецкаго: Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго языка, Петербургъ 1878.

Колосовъ: Очеркъ исторіи звуковъ и формъ русскаго языка з XI. по XVII. ст., Варшава 1876.

П. Житецкій: Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія, Кіевъ 1876

А. Соболевскій: Какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV. и XV. в., Кіевъ 1883. (Чтенія Общества Нестора Лѣтописца, II).

Очерки изъ исторіи русскаго языка, Кіевъ 1884.

П. Житецкій: По поводу вопроса о томъ, какъ говорили въ Кіевѣ в XV.—XVI. в (Чтенія въ историческомъ Обществѣ Нестора, Кіевъ 1884, II).

Н. П. Дашкевич: Нѣсколько данныхъ изъ исторіи Кіева, кіевской земли и кіевскихъ историческихъ памятниковъ XIV.—XV. в (тамже).

В. Б. Антоновичъ: Нѣсколько данныхъ о населеніи кіевской земли в XV. в (тамже).

В. Ягичъ: Четыре критико-палеографическія статьи, С. Петербургъ 1884.

А. Соболевскій: Источники для знакомства съ древне-кіевскимъ говоромъ. (Журн. Мин. Нар. Просв., С. Петербургъ 1885, II).
Лекціи по исторіи русскаго языка, Пер. вид., Кіевъ 1888.

П. Житецкій: Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія в XVII в., Кіевъ 1889.

Ягичъ В. Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка, С. Петербургъ 1889.

А. Потебня: Отзывъ о сочиненіи Соболевскаго. Очерки изъ исторіи русскаго языка. (Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Импер. Академіи Наукъ, С. Петербургъ 1896, т. I, книжка 4.).

В. Антоновичъ: Кіевъ, его судьба и значеніе съ XIV. по XVI. ст. (Монографіи по исторіи западной и югозападной Россіи, I, Кіевъ 1885.

В. Зотовъ: О черниговскихъ князяхъ по любецкому синодику въ черниговскомъ княжевствѣ въ татарское время, С. Петербургъ 1893.

Владимірскій-Будановъ: Населеніе юго-западной Россіи отъ половины XIII. до XV. в. Архивъ юго-западной Россіи, VII).

М. Грушевскій: Очеркъ исторіи кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV. стол, Кіевъ 1891.
Історія України-Руси, т. I, Львів 1898 (і пізнійші видання).
Спірні питання староруської етнографії (Отдѣльний оттискъ изъ сборника по славяновѣдѣнію. I, С. Петербургъ 1904).

Шимановскій: Очерки изъ исторіи русскихъ нарѣчій. Черты южнорусскаго нарѣчія в XVI. і XVII. в., Варшава 1893.

А. Шахматовъ: Изслѣдованія въ области русской фонетики, Варшава 1893. Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій (Русскій филологическій вѣстникъ, Варшава 1894, III).

A. Kolessa: Dialectologische Merkmale des südrussischen Denkmales a. d. XIII. Jahrdt.: Žitije sv. Savy (Archiv für slav. Philologie, Berl. 1896, Bd. XVIII).

А. Соболевскій: Изъ исторіи русскаго языка. (Журн. Мин. Просв., 1897, V).

А. Крымскій: Филологія и Погодинская гипотеза. (Кіевская Старина, 1898).

П. В. Владиміровъ: Пятидесятилѣтіе Мыслей объ исторіи русскаго языка. Кіевъ 1899.

А. Лобода: Русскій языкъ и его южная вѣтвь, Кіевъ 1898.

А. Шахматовъ: Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей (Журн. Мин. Нар. Просв., 1899).

О. Колесса: Погляд на сучасний стан історичних розслідів українсько-руської літератури. Найдавнійший період (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, 1901, т. XXXIX).
Лаврівські перґамінові листки з XII.—XIII. в. (Записки Н. Т. і. Шевч., 1903, т. LIII).

А. Соболевскій: Древне-кіевскій говоръ (Извѣстія отдѣленія рус. языка и словесности И. Акад. Наукъ С. Петербургъ 1905, т. I).

А. Крымскій: Древне-кіевскій говор. (Тамже, 1906, т. III).
Деякі непевні критерії для діялектольоґічної клясифікації старо-руських рукописів (Збірник в честь М. Грушевського. Львів 1906).

В. Розов: Трильоґія А. Кримського (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, LXXVIII, 1907).
До староруської діялектольоґії (Записки, т. LXXVII, 1907).
Значеніе грамотъ XIV. и XV. вѣковъ для исторіи малорусскаго языка (Кіевскія университетскія извѣстія, 1907, V).
Изслѣдованіе языка южнорусскихъ грамотъ, XIV, пер. пол. XV. в. (Кіевскія университетскія извѣстія, 1913, т. 10, 12.

А. Кримскій: Украинская грамматика для учениковъ высшихъ класовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья, т. I, 1. Москва 1907; II, 1. 1907; I, 2. 1908). Порівн. рецензію Акад. А. Шахматова в Журн.: Rocznik slavistyczny, Kraków 1909, II, 135—173.

А. Соболевскій: Къ исторіи малорусскаго нарѣчія. (Русск. фил. вѣст., 1910, т. LXIII).

Императорская Академія Наукъ. Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова, С. Петербургъ, 1905.

В. Гнатюк: Зносини Українців із Сербами, Львів, 1906.

А. Шахматовъ: Курсъ исторіи русскаго языка (Читан. въ С. Петербургскомъ университетѣ, ч. I, въ 1908/09 г.; ч. II 1909/10, ч. III 1910/11) 2 изданіе, С. Петерб. 1910/11 (літограф.).

До питання про початок української мови. Рецензія граматики Стоцького („Україна", Київ 1914).

Очеркъ древнѣйшаго періода русскаго языка С. Петерб. 1915 (Энциклопедія славянской филологіи т. XI.).

Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка, ч. I, Историческій процесъ образованія русскихъ племенъ и нарѣчій, Петроградъ 1916.

Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (украинскаго) языка. — Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ, Петроград 1916, II).

Хведір Корж: Дещо про вийстя вкраїнської народности (Записки Наук. Том. ім. Шевч., 1913, т. CXVII і CXVIII.

І. Свєнціцкий: Бучацьке Євангеліє Палеографічний опис (Записки Н. Т. ім. Шевч., т. CV).

Нариси з історії української мови, Львів 1920.

О. Огієнко: Курсъ украинскаго языка. Київ 1818 і 1919.

Історія української мови, т. I. Вступ до історії укр. мови. Камянець Подільський 1919—1920.

С. М. Кульбакинъ: Украинскій языкъ. Харьковъ 1919.

(Сих книжок О. Огієнка та С. Кульбакіна не міг я дістати.)

О. Колесса: Південно-водинське Городище і городиські рукописні памятники від XII.—XVI. в.. Прага 1923 (Науковий Збірник Укр. Університету в Празі), т. I.

М. Грушевський: Історія української літератури, т. I, Львів 1923.

Акад. Ол. Шахматовъ та Акад. Ал. Кримський: Нариси з історії української мови. Київ 1922 і 1924. (Сю книжку дістався що йно в часі друкарської коректи сеї праці).

2. СУЧАСНА МОВА. ДІЯЛЄКТОЛЬОҐІЯ.

А. Потебня: Замѣтки о малорусскомъ нарѣчіи. Воронежъ 1871.

К. Михальчукъ: Нарѣчія, поднарѣчія и говоры южной Россіи въ связи з нарѣчіями Галичины. (Труды етнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край П. Чубинскаго, т. VII, С. Петербургъ 1877.

E. Ogonowski: Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Lemberg 1880.

Kilka słów o narzeczach i gvarach języka ruskiego. (Rozpravy Akad. Nauk v Krak. 1883.)

О. Огоновскій: Ґраматика руского языка, Львовъ 1889.

Соболевскій: Опытъ русской діалектологіи, ч. III, Малорусское нарѣчіе. (Живая старина, 1892, т. IV).

К. Михальчукъ: Къ южнорусской діалектологіи (Кіевская старина, 1883, т. X).

Статистика въ области діалектологіи, Кіев. стар., 1893.

Что такое малорусская (южнорусская) рѣчь? (Кіев. стар., 1899).

Открытое писмо А. Н. Пыпину, Кіевъ 1909.

Смаль-Стоцький і Ф. Ґартнер: Руска граматика, Львів 1993.

S. Smal-Stockyj und Theodor Gartner: Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Wien 1913.

Шимановскій: Звуковыя и формальныя особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси, Варшава 1897.

Іван Верхратський: Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, ч. I (Записки Н. Т. і. Шевч., т. XXVII—XXX.; ч. II, тамже, т. IX, XLIV, LVX).

Говор замішанців, тамже, т. III.

Про говор Долівський, тамже, т. XXXV і XXXVI.

Про говор галицких Лемків (Збірник фільольоґічної секції Н. Т. і. Шевч., т. V).

Дещо до говору буковинсько-руського (Jagić-Festschrift, Berlin 1908).

Говор Батюків (Збірник фільольоґічної секції Н. Т. і. Шевч., т. XV).

Über die Mundarten der Marmaroscher Ruthenen, Stanislau 1883.

Die ruthenischen Mundarten (Österreich in Wort u. Bild, Wien 1898).

Der Dialect von Uherci bei Lisko in Galizien (Archiv für slavische Philologie Bd. XV—XVI).

Карскій: Матеріалы для изученія сѣверно-малорусских говоровъ, Выпускъ I. (Извѣстія отдѣленія языка и словесности Академіи Наукъ) т. III, кн. 3); Выпускъ II. (Сборник 2. отдѣленія Акад. Наукъ, т. LXXV, ч. 6., С. Петербургъ 1903).

Оляфъ Брокъ: Угрорусское нарѣчіе села Ублiи. (Изслѣдованія по русскому языку Имп. Акад. Наукъ, С. Петербургъ 1899).

Zum kleinrussischen in Ungarn (Archiv für slavische Philologie, Bd. XVII).

Aus der ungarischen Slavenwelt. (Archiv, Bd. XXI).

Weitere Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze, Kristiania 1899.

Очеркъ физіологии славянѕкой рѣчи (Энциклопедія славянской филологiи, т. V, С. Петербургъ 1910).

Slavische Phonetik, Heidelberg 1911).

В. Гнатюк: Словаки чи Русини? (Записки Наук. Тов. Шевч., т. XLVII.
Русини Пряшівської епархії і їх говори. Записки Н. Т. і. Ш., т. XXXV.,

С. Томашівський: Етноґрафічна карта Угорської Руси (Сборникъ славяновѣдѣнія, т. III, С. Петербургъ 1910).

Авг. Волошин: О письменном языцѣ подкарпатских Русинов. Ужгород 1921.

Г. Голоскевичъ: Описаніе говора села Бодачевки Подольськой губерніи (Извѣстія отд. русскаго языка и слов., т. XIV).

Ярошенко: Украинская сказка въ фонетической транскрипціи (Извѣстія, т. XIV, 1909 р. кн. 1.).

Украинскія фонограммы въ фонетической транскрипціи. (Извѣстія, т. XVII, 1912 р. кн. III).

К. Михальчук і Е. Тимченко: Програма до збирання діялектичних одмін української мови. (Записки Н. Т. в Київі 1910).

К. Михальчукъ и А. Крымскій: Програма для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ. (Изданіе Имп. Акад. Наукъ, С. Петербургъ 1910).

Е. Тимченко: Українська граматика, т. I, Київ 1907.

Причинки до Української діялєктольогії (Записки Н. Т. в Київі, т. I, 1908 р.).

В. Сімович: Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Київ—Ляйпціґ, 1917 р.

В. Каминскій: Отчетъ о поѣздкѣ въ волынское Полѣсье для изученія народныхъ говоровъ (Извѣстія, т. XVI, 1911, кн. 4.).

Отчетъ о поѣздкѣ по волынскому Полѣсью (Извѣстія 1914, т. XIX, кн. 2.).

I. Свєнціцкий: Бойківський говір села Бітля. (Записки Н. Т. і. Ш., т. CXIV).

I. Зілинський: Проба упорядковання українськ..х говорів (Записки Н. Т. і. Ш., Львів 1914, т. CXVII і CXVIII).

И. Дурново, Н. Соколовъ, Д. Ушаковъ: Опытъ діалектологической карты русскаго языка въ Европѣ съ приложеніемъ очерка русской діалектологіи, Москва 1915 р. (Труды московской діалектологической коммиссіи, ч. V).

Всеволод Ганцов: Характеристика поліських діфтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку. (Записки історично-філологінного відділу Української Академії Наук в Киіві, кн. 2.—3., Київ 1923.

Діялектологічна класифікація українських говорів (з картою), Київ 1923. (Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук в Київі, кн. 4.).

П. О. Бузук: Коротка історія української мови. I. Вступ і звучня. Одесса 1924. (Сю книжку дістав я в часі послідньої коректи.)